

**Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
Імені юрія федьковича**

Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи

Кафедра психології

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВІВ ВІКТИМНОСТІ
У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

Дипломна робота

Рівень вищої освіти - перший (бакалаврський)

Виконала:

студентка 4 курсу, групи 403
спеціальності 053 Психологія
Кузь Оксана Романівна

Керівник: к. філол. н., доц.
Чуйко Галина Василівна

Рецензент:

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № ____

від „____” _____ 20__ р.

зав. кафедри _____ доц. Андреева Я.Ф.

Чернівці – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ВІКТИМНОСТІ	5
1.1. Віктимологія як наука. Її шлях до психології.....	5
1.2. Поняття жертви, віктимності особистості та віктимної поведінки.....	8
1.3. Основні підходи до дослідження проблеми схильності особистості до віктимної поведінки.....	18
1.3.1. Поняття жертвовної позиції та комплексу жертви.....	20
1.3.2 Типи рольової віктимності.....	23
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВІВ ВІКТИМНОСТІ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	28
2.1. Опис методик, використаних у дослідженні.....	28
2.2. Аналіз результатів дослідження.....	35
Висновки.....	50
Список використаної літератури.....	52

ВСТУП

Феномен жертви здавна привертав до себе увагу багатьох дослідників. Особливий інтерес викликають ті особистості, котрі «притягують» до себе лихо і неодноразово стають жертвою навіть в тих випадках, коли можна було уникнути небезпеки, або ж ті, котрі позиціонують себе як жертву. В такому разі мова йтиме про віктимність – основне поняття відносно молодій науки віктимології, навколо якої розгортаються численні дискусії щодо її самостійності та спрямованості.

Складні умови навколишнього середовища, численні кризи та загострення суспільно-політичної ситуації в Україні зумовлюють підвищення рівня небезпеки та вразливості людей. Проте не лише соціальні аспекти життя впливають на формування віктимності індивіда, а ще й його особистісні особливості та глибинні процеси функціонування психіки, які повинна вивчати віктимологія для того, аби впроваджувати відповідні профілактичні та психокорекційні заходи. В епоху нестабільності, глобальних змін і проблем все більше людей страждають від почуття безпорадності і немічності, а тому обирають роль «жертви», оскільки неспроможні знайти конструктивні форми реагування, коли натрапляють на труднощі. Проблема таких «жертв» наразі є малодослідженою і потребує подальшого вивчення, оскільки тривалий час дослідницький інтерес був зосереджений виключно навколо жертв злочинних діянь чи екстремальних ситуацій.

Проблема віктимності особистості зосередила навколо себе багатьох зарубіжних (Г. Клейнфелер, Г. фон Гентінг, Я. Міядзава, Г.Й. Шнайдер, К. Вілсон, Б. Мендельсон, Г.Ф. Елленбергер, М. Селігман, В.І. Полубінський, Д.В. Рівман, Л.В. Франк, С.Ю. Плотнікова, М.А. Одінцова, О.О. Андроннікова, І.Г. Малкіна-Пих, О.А. Клачкова, Е.В. Руденський, П.С. Герасимова) та

вітчизняних (М.А. Скок, О.М. Джужа, В.Є. Христенко, С.О. Гарькавець, В.О. Туляков, І.Г. Скурту, В.В. Папуша, О.Ю. Дроздов, Т.М. Вакуліч) дослідників.

Переважна більшість згаданих дослідників пропонувала тлумачення віктимності, спираючись на вчення в області кримінології. Розробкою проблеми психологічної «жертви» по сьогоднішній день займаються російські вчені О.О. Андроннікова та М.А. Одінцева. Українські науковці зосереджені на дослідженнях віктимності в рамках кримінальної віктимології, а проблема психологічної «жертви» в Україні наразі не розроблена. Усе вищесказане нами і обґрунтовує актуальність обраної теми дослідження.

Об'єктом курсової роботи є віктимність особистості.

Предмет аналізу даного дослідження – психологічні особливості віктимності особистості як складного динамічного утворення.

Мета курсової роботи – теоретично та емпірично дослідити феномен віктимності та її взаємозв'язок з іншими особистісними характеристиками.

Для реалізації мети дослідження розв'язувалися такі основні завдання:

- вивчити й проаналізувати наукову літературу за темою роботи;
- дослідити процес становлення науки віктимології;
- проаналізувати розуміння понять жертви, віктимності та віктимної поведінки;
- охарактеризувати наявні класифікації жертв та віктимності;
- дослідити основні підходи до дослідження проблеми схильності особистості до віктимної поведінки;
- проаналізувати феномени жертвовної позиції та комплексу жертви, охарактеризувати типи рольової віктимності;
- емпірично дослідити взаємозв'язок рольової віктимності з іншими особистісними характеристиками

Гіпотезою цієї роботи послужило наукове припущення про існування зв'язку між схильністю досліджуваних до прояву рольової віктимності та їх особистісними характеристиками.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, основної частини, що містить два розділи, висновків, списку використаної літератури. Загальний обсяг дослідження становить 57 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ВІКТИМНОСТІ

1.1 Віктимологія як наука. Її шлях до психології

Віктимологія буквально означає «вчення про жертву» (від лат. *victima* – жертва та грец. *logos* – вчення) [24, с. 8].

Віктимологія виникла у 20-х роках минулого століття у рамках кримінології для того, аби дати відповідь на проблемне питання: «через які причини або обставини ті чи інші особи або соціальні групи стають жертвами злочинних посягань частіше ніж інші, які перебували в аналогічних ситуаціях» [17, с. 22]. Виникнення такого нового вчення було потрібне і для вдосконалення розслідування злочинів та їх попередження, а також створення цілої кримінальної політики у державах [11].

Започатковує процес зародження віктимології робота німецького вченого Г. Клейнфелера, в якій були описані дослідження про роль жертви в механізмі злочинної поведінки. Науковець вважав, що міра покарання, яке повинен понести злочинець, залежить від поведінки його жертви. Тому в деяких випадках необхідне пом'якшення покарання або ж взагалі позбавлення відповідальності [7, с. 6].

Пізніше ще один німецький спеціаліст в галузі кримінології Г. фон Гентінг висунув свою ідею про існування залежностей між певною категорією злочинців і певним типом жертви. На думку вченого, жертва є активним

суб'єктом злочинного діяння, що виховує, формує злочинця, кооперується з ним і провокує його. Саме завдяки виявленим взаємозв'язкам між злодієм і потерпілим в злочинах різного типу можна встановити причини та механізми цих злочинів та вжити відповідних заходів щодо протидії злочинності [5, с. 9].

Німецький дослідник Г.Й. Шнайдер притримувався думки про тотожність кримінології та віктимології, оскільки в їх основі лежать соціальні умови злочинця та жертви. Вчений наголошував на існуванні певних фізичних, психічних та соціальних рис (фізичні вади, нездатність до самозахисту, відхилення від норм безпечної поведінки), які можуть зробити людину схильною до перетворення у жертву злочину. На погляд вченого, жертва також несе відповідальність за скоєний злочин, оскільки провокує правопорушника [31].

Одним із дослідників, які приділяли увагу вивченню взаємовідносин між злочинцем і його жертвою, був швейцарський психоаналітик Г.Ф. Елленбергер. На його думку, ретельний аналіз особистості і поведінки жертви дозволить зрозуміти суть злочину. Вчений наголошував на необхідності вивчати загрози, яким піддаються жертви з різними класовими і фізіологічними характеристиками [27, с. 92].

Завдяки працям румунського дослідника Б. Мендельсона віктимологія виокремлюється в самостійну науку. Вчений створює власну класифікацію жертв та наголошує на тому, що об'єктами віктимологічного дослідження повинні бути не лише жертви злочину, а й потерпілі від катастроф, нещасних випадків, стихійних лих та воєн. На думку Б. Мендельсона, способи соціально-психологічної реабілітації жертв кримінальних і некримінальних подій практично не відрізняються [15, с. 33].

На сьогоднішній день існує декілька поглядів на науковий статус віктимології. Прихильники першого вважають віктимологію частиною кримінології, предметом вивчення якої виступають лише жертви злочинів. На їх думку, віктимологічні дослідження повинні розвиватися у рамках кримінально-

психологічного підходу (О.М. Джу́жа, В.І. Полубі́нський, В.Є. Христенко, Б.Д. Рівман та ін.). Прихильники другого наголошують на самостійності і комплексності віктимології, яка є біопсихосоціальною наукою, що не обмежується вивченням жертв злочинів (Б. Мендельсон, М.А. Одінцова та ін.) [7, с. 5].

Таким чином, ми можемо говорити про віктимологію у вузькому та широкому розумінні. У першому випадку проблематика та дослідження цієї галузі знання не виходить за межі кримінології та права. У другому випадку віктимологія розглядається як соціально-психологічна область знання, яка вивчає різноманітні категорії жертв та розвивається на стику цілого ряду наук, психології зокрема, а не лише юриспруденції [26, с. 9].

На думку В.О. Тулякова сучасна віктимологія являє собою комплексне вчення про осіб, які перебувають в кризовому стані та розробляє заходи допомоги таким жертвам. Серед таких осіб: жертви злочинів, катастроф, стихійних лих, економічного і політичного відчуження, біженці та ін. [28, с. 3].

Перед сучасною віктимологією стоїть вирішення багатьох практичних завдань: розробка діагностичних методів для дослідження різноманітних типів віктимності особистості чи цілої групи, розробка та оцінка ефективності методів профілактики та реабілітації осіб, які стали жертвами соціалізації, розробка рекомендацій щодо стратегії і тактики суспільства, держави та соціальних інститутів стосовно певних категорій жертв. Віктимологія розробляє конкретні шляхи корекції фізичних та психічних відхилень у розвитку людини на основі їх аналізу [14].

Якщо розглядати віктимологію як соціально-психологічну науку, то можна виокремити в ній три обширні напрямки дослідження: «розробка загальної теорії формування віктимності особистості (психології жертви), розробка методів і технік корекції загального рівня віктимності особистості, розробка методів і технік роботи з посттравматичним стресовим розладом у жертв» [14].

Надалі ми розглядатимемо проблему віктимності особистості в рамках соціально-психологічного підходу, що досліджує різні категорії жертв, які опинились в складних життєвих ситуаціях і потребують спеціальної соціальної і психологічної допомоги.

Цікава думка розробника теорії навченої безпорадності М. Селігмана щодо сучасного стану психології. Дослідник зазначає, що психологія перетворилась на віктимологію, оскільки здебільшого звертає увагу на всі ті негативні явища, які відбуваються в житті людей та їх взаємовідносинах, концентрується на людських слабкостях і вадах. В такій психології людина постає як «принципово пасивна істота зі зниженою особистою відповідальністю і так званою навченою безпорадністю, коли вона затверджується в думці, що завжди буде жертвою інших людей чи обставин» [14].

1.2. Поняття жертви, віктимності особистості та віктимної поведінки

Центральним поняттям віктимології є жертва. Наразі не існує єдиного загальноприйнятого визначення жертви, оскільки багато дослідників по-різному тлумачать це поняття.

Д.В. Рівман виокремлює жертву і потерпілого. Термін «потерпілий» застосовується в кримінальній віктимології для позначення фізичних осіб, проти яких був скоєний злочин. Жертва може постраждати від будь-яких ситуацій некримінального характеру [24, с. 33].

В.Є. Христенко описує жертву як людину, що втратила значимі для неї цінності в результаті впливу на неї іншої людини, групи людей, певних подій чи обставин [29].

І.Г. Скурту відокремлює юридичну жертву від психологічної. Якщо перша завжди пов'язана з насильницькими діями проти неї, то остання являє собою ціле складне новоутворення із стійких соціально-особистісних конструктів, закріплених в соціальних ситуаціях, які неодноразово

повторюються. Психологічна жертва маніпулює своїм оточенням, їй притаманна обмеженість просоціальної активності та психологічна залежність [4].

Тому варто відрізнити жертв реальних і вдаваних. Реальна жертва є такою об'єктивно незалежно від того, чи усвідомлює і вважає вона себе такою. Вдавані лише грають роль «жертви» для того, аби отримати співчуття та допомогу від оточення. Такі жертви завдяки майстерному маніпулюванню вирішують свої проблеми руками інших людей [30].

Сучасний психологічний словник американської асоціації психологів наводить наступне визначення жертви: «особа, яка є об'єктом насильницьких, дискримінаційних, переслідувальних або агресивних дій іншої особи; фізична особа, яка зазнала аварії або стихійного лиха» [32].

На сьогоднішній день існує декілька відомих класифікацій жертв, однак переважна більшість з них була розроблена в рамках кримінальної віктимології і звертає увагу лише на жертв злочинних дій. Такі класифікації необхідні для того, аби кваліфікувати злочин та вжити відповідних профілактичних заходів.

Б. Мендельсон, аналізуючи відносини між жертвою і її кривдником, виділяв наступні типи жертв: повністю невинна жертва (дитина або людина з розумовою відсталістю чи психічними захворюваннями), жертва з незначною виною (жінка, яка провокує помилковий напад на себе), жертва, винна такою ж мірою, як і кривдник (своєю поведінкою цілеспрямовано провокує людину на скоєння злочину), жертва, більш винна за злочинця (підштовхує людину до скоєння злочину), найбільш винна жертва (сам злочинець, вбитий під час самооборони його жертви), уявна жертва (людина з розумовими розладами, яка приписує собі якості жертви). Можемо бачити, що дослідник передбачає відповідальність більшості жертв за скоєний над ними злочин [6, с. 71].

Г. фон Гентінг запропонував власну класифікацію жертв, враховуючи їх біологічні, соціальні та психологічні особливості. Він об'єднав усіх жертв у три класи: загальний клас жертв, психологічні типи жертви і активізована

страждаюча особа (жертва, яка трансформувалась в злочинця). До загального класу входять діти, жінки, люди похилого віку, розумово неповноцінні люди, алкоголіки і наркомани, імігранти і соціальні меншини. До класу психологічних тип жертв дослідник відніс депресивний тип, жадібний тип, екстравагантний тип, одиноку або «вбиту горем» жертву, мучителя, «блоковану жертву». У депресивних жертв інстинкт самозбереження є пригніченим, саме це здебільшого і приваблює злочинця. У жадібних жертв наявне надмірне прагнення до вигоди, яке робить їх досить необережними, пригнічує внутрішній голос, який застерігає від небезпек. Екстравагантні жертви провокують злочин своєю поведінкою, яка виходить за соціально прийняті рамки. На думку Г. фон Гентінга, в «убитих горем» жертв послаблюються розумові здібності внаслідок їхньої самотності, через що вони є легкою здобиччю для злочинця. Мучителем є агресор, який постраждає від помсти своєї жертви. «Блокована жертва» заплутана у ситуації складних відносин зі злочинцем, що унеможлиблює її подальші захисні кроки [6, с. 71-73].

Також у віктимології розглядають потенційних (людина стає мішенню за певних обставин і в силу своїх особистісних якостей), випадкових (потенційна жертва, детермінована певною ситуацією і вибором самого злочинця) та латентних (уникають розголосу факту заподіяння їм шкоди) жертв [6, с. 73].

Англійський кримінолог К. Вілсон виокремлює «природжених жертв». Такі жертви страждають від дефіциту життєвих сил, їх характеризує впевненість в тому, що всі їх невдачі зумовлені долею і запрограмованістю життя, тому вони відмовляються змінювати своє становище. Такі особистості тікають від проблем реального світу, живучи у світі власних фантазій, а зіткнення із труднощами призводить до фатальних наслідків. Природжені жертви «притягують» до себе усі удари долі і хвороби (володарі премії Дарвіна) [28].

Д.В. Рівман вважає за необхідне враховувати вік, стать, рольовий статус, морально-психологічні ознаки, ступінь провини та характер поведінки жертв

при їх класифікації. Після проведених ним досліджень дослідник створює класифікацію, яка базується на характері і ступені вираженості особистісних якостей людини, які визначають її індивідуальну віктимну схильність. Вчений описує універсальний (яскраво виражені особистісні риси, які зумовлюють високу вразливість до злочинів), вибіркового (вразливість до злочинів лише певного типу), ситуативний (людина стає жертвою в певних ситуаціях), випадковий (людина стає жертвою в результаті випадкового збігу обставин, напр. ДТП) та професійний (схильність стати жертвою визначається професійною зайнятістю) типи жертв [24, с. 43-44].

В.О. Туляков пропонує класифікувати жертв злочинів в залежності від їх мотивації провідної віктимної активності. Дослідник виділяє імпульсивну жертву (характеризується наявністю несвідомого почуття страху та пригнічених раціональних реакцій на дії злочинця), жертву з утилітарно-ситуативною активністю (добровільна і рецидивна жертва в силу своєї діяльності, статусу чи необачності), установочну жертву (агресивна жертва, яка своєю поведінкою провокує злочинця), раціональну жертву (провокація, який стає жертвою ситуації, яку сам і створює) та жертву з ретретистською активністю (жертва з низьким рівнем активності і депресивними якостями, які підштовхують правопорушника до злочину) [28, с. 47].

Досліджень типів жертв у межах некримінальної віктимології вкрай мало. Варта уваги класифікація жертв, яка була розроблена С.Ю. Плотніковою в процесі консультативної роботи на телефоні довіри з клієнтами-жертвами. Дослідниця характеризує таких клієнтів як особистостей, які грають роль «жертви», демонструють свою нещасність, постійно відчують провину, образу, печаль, страх та сором. Цим клієнтам властиві переконання в тому, що їх сприйняття є відображенням подій, що відбуваються навколо, а не їх внутрішнього стану. Вищезгадані емоції «жертви» використовують для того, щоб отримати своєрідні «поглашення» від оточення. С.Ю. Плотнікова вважає таких жертв безсилимими і могутніми водночас, оскільки свою немічність вони

використовують в якості шантажу і маніпулювання іншими. Дослідниця виявила наступні типи жертв: винуваті, обвинувачі, самозалякувачі, супермени.

Винуваті жертви займаються самоприниженням, беруть на себе відповідальність за ті події і обставини, які від них не залежать. Винуваті постійно доводять свою провину переконливими на їх погляд аргументами і використовують цю провину у власних цілях, часто насолоджуючись нею. Існує окрема категорія «винуватих» серед батьків, які ображають та карають своїх дітей, відчувають за це провину, але все одно не змінюють своєї поведінки.

Обвинувачі щиро вірять в те, що бажають змінити на краще конкретну людину або ситуацію, проте їх справжньою ціллю є перекладання провини на іншого та зняття з себе відповідальності за свої почуття і поведінку. Обвинувачі перебувають у пошуку виправдання свого праведного гніву.

Самозалякувачі характерні тим, що перебувають в страху від уявної небезпеки, яка може очікувати їх в майбутньому. Такі жертви залякують себе жахливими історіями на тему «Я міг би загинути», «Я хвилююсь за своє майбутнє». Більшість фобій у таких людей виникає внаслідок їх постійного «заглядання» в майбутнє і невміння жити теперішнім, в якому нема нафантазованих страшних подій.

Супермени можуть стати жертвами через програвання ролі «сильної людини» та страху проявляти свої емоції. Такі жертви несвідомо прагнуть саморуйнування, вони ризикують власним життям заради того, щоб розважати публіку історіями про свої подвиги [23].

В більшості наукових робіт, які присвячені проблематиці жертви соціалізації, дослідники фокусуються лише на жертвах насилля, екстремальних чи кримінальних ситуацій, вивчають специфіку особистостей, які є потенційними жертвами. Як зазначає М.А. Одінцева, не приділяється достатньо уваги віктимогенному впливу повсякденних ситуацій на людину. Дослідниця наголошує на тому, що такі ситуації в силу свого непроблематичного

характеру, що не чинить достатнього стимулюючого впливу на індивіда (на відміну від складних ситуацій), можуть призвести до стагнації особистісних ресурсів і добровільного прийняття ролі «жертви». Наразі є недостатньо дослідженими особливості таких жертв. Їх прихована віктимність може досить швидко активізуватись в разі появи життєвих труднощів і сприяти перетворенню в потенційну жертву. Тому М.А. Одінцева наголошує на необхідності розширення рамок дослідження психологічних особливостей жертв з різними типами віктимності [19].

Незважаючи на те, що віктимологія є вченням про жертву, основним елементом її предмету є віктимність – «властивість особистості, яка полягає у схильності бути жертвою обставин чи впливу інших людей, при цьому відсутнє бажання відстоювати свою позицію і брати на себе відповідальність за власні вчинки» [10, с. 12].

Термін «віктимність» був введений в науковий обіг Л.В. Франком, який під індивідуальною віктимністю розумів «реалізовану злочинним актом схильність стати за певних обставин жертвою злочину або, іншими словами, неспроможність уникнути небезпеки там, де їй об'єктивно можна було запобігти». Також вчений ввів поняття віктимізації – «процес перетворення на жертву злочину і результат цього процесу як на одиничному, так і на масовому рівні». Пізніше після критики його позиції, вчений визнає, що віктимність може бути не тільки реалізованою, але й потенційною здібністю стати жертвою. Отже, віктимністю конкретної людини є її «потенційна здатність опинитися в ролі жертви злочину внаслідок негативної взаємодії її особистісних якостей із зовнішніми факторами»

Згодом, аналізуючи виведене ним поняття, Л.В. Франк зазначає, що в першу чергу необхідно досліджувати віктимність на психологічному рівні, що дозволить визначити, чому конкретна людина чи група осіб стають жертвами злочину. Тому варто вивчати вольові, емоційні та інші соціально-психологічні процеси та риси особистості, якою мірою вони впливають на ступінь

віктимності та як проявляються в критичний момент конфліктної ситуації. Необхідно встановити, завдяки яким якостям одні так легко стають жертвами злочину, а інші вдало уникають небезпеки [13].

В.І. Полубінський тлумачить віктимність як властивість людини, яка обумовлена її соціальними, психологічними і біофізичними якостями, що сприяють формуванню таких умов, за яких виникає можливість завдати цій людині шкоди протиправними діями [24, с. 39]. Віктимізацією вчений називає реалізовану злочином потенційну віктимність. Соціальними групами з підвищеним рівнем віктимності, на погляд вченого, є діти та молодь, люди похилого віку, особи, які страждають від психічних захворювань, люди з девіантною поведінкою, повії, асоціальні особистості з низьким соціальним статусом [25].

В.О. Туляков розглядає віктимність як відхилення від безпечної поведінки, яке реалізується в поєднанні соціальних, психічних і моральних проявів людини. До психічних девіацій віктимного характеру, які затрудняють соціальну адаптацію людини, дослідник відносить садизм, мазохізм, ексгібіціонізм та німфоманію. Негативно впливатиме на безпечну поведінку людини і її самостигматизація себе як жертви. Туляков монографія. Під віктимізацією вчений розуміє безпосередньо процес перетворення індивіда або групи осіб на жертву соціально-небезпечного прояву [27, с. 62].

О.О. Андроннікова розглядає віктимність як набуті людиною фізичні, соціальні та психічні властивості, які підвищують імовірність стати жертвою злочину, нещасного випадку чи деструктивного культу, а віктимізацію вважає девіацією, деформацією особистості [30].

На думку М.А. Одінцової, віктимність є потенційною здатністю людини потрапляти у ролі жертви, притягувати до себе небезпечні ситуації. Це образ дій або бездіяльності, завдяки яким людина навмисно стає жертвою і залишається у цьому стані, оскільки він є вигідним для неї [20].

Японський дослідник Я. Міядзава виділив загальну та спеціальну віктимність, орієнтуючись на концепції Г. фон Гентінга і Б. Мендельсона. Загальна віктимність залежить від віку, статі, соціального статусу та виду діяльності. Спеціальну віктимність формують психічна та емоційна нестійкість особистості. Аналізуючи ці два типи віктимності, вчений прийшов до висновку про значне підвищення віктимності людини в разі накладання цих типів одне на одного [13].

Бачення віктимності як відхилення від норм безпечної поведінки дозволяє класифікувати форми віктимності в залежності від інтенсивності такого відхилення. Першим це зробив Д.В. Рівман, вказавши на існування нульової, нормальної, середньої та потенційної віктимності всіх членів суспільства, яка обумовлена існуванням індивіда в світі злочинності. На думку вченого, людина не набуває віктимності, вона просто не може бути невіктимною [28].

І.Г. Малкіна-Пих виокремлює групу компонентів віктимності, аналіз яких допоможе зрозуміти психологічні та соціальні причини відхилень від безпечної поведінки, які «формують» жертву злочину. Такими компонентами є: ситуаційний (описує віктимність з точки зору співвідношення віктимогенної ситуації і особистісних якостей потенційної жертви, типові реакції людей у конкретних віктимогенних обставинах), інтелектуально-вольовий (описує характеристики свідомої і цілеспрямованої віктимності), аксіологічний (описує ціннісно-орієнтаційні і потребнісні характеристики віктимності), діяльнісно-практичний (описує типові форми поведінки жертв, закономірності взаємовідносин між жертвою і її кривдником), емоційно-установочний (описує психологічні фактори, які узгоджуються з віктимністю), фізико-біологічний (описує вроджені детермінанти віктимності) [14].

Вчені також виділяють два конституційні типи віктимності: особистісну та рольову. Під особистісною віктимністю розуміють об'єктивно існуючу у людини здатність стати жертвою певного виду злочину в силу її психологічних властивостей за реальної можливості уникнути цього злочину. Рольова

віктимність виступає як характеристика певних соціальних ролей, що об'єктивно існують в умовах життєдіяльності і є небезпечними для осіб, що їх виконують, незалежно від особистісних якостей людина може зазнати шкоди лише завдяки виконанню такої ролі [28].

С.О. Гарькавець виокремлює чотири форми індивідуальної віктимності відповідно до чотирьох форм страху, які були виділені німецьким психоаналітиком Фріцом Ріманом («страх перед самовідторгненням, що переживається як втрата «Я» та залежність», «страх перед самостановленням (стагнація «Я»), що переживається як беззахисність та ізоляція», «страх перед змінами, що переживається як мінливість та невпевненість», «страх перед необхідністю, що переживається як остаточність та неволя»).

Першою формою віктимності є віктимність шизоїдної особистості. Шизоїдів характеризують проблеми у встановленні контактів з іншими, слабка соціальна адаптація та егоїзм. Своїм негативним ставленням до людей шизоїди налаштовують інших проти себе, через що підвищується їх віктимогенна вразливість. Саме шизоїдні особистості частіше стають жертвами вбивств.

Другою формою є віктимність депресивної особистості. Індивіди з такою формою віктимності живуть з установкою «люби ближнього більше, ніж самого себе», яку оточення може використовувати у власних корисливих цілях. Наявність такої установки та схильність до алкоголізації і наркоманії призводять до підвищення віктимогенної вразливості людини та потрапляння її в складні життєві ситуації. Депресивні особистості часто стають жертвами деструктивних сект і культів або мисливців за людськими органами.

Третьою формою є віктимність особистості з нав'язливістю (обсесією), якій притаманні агресивність, нетерпимість та авторитарність. Obsesії та постійна боротьба з ними значно обмежують життєвий простір людини. Втручання інших в цей простір сприйматиметься з посиленою ворожістю, що збільшує віктимну вразливість obsesіанта. Такі індивіди схильні продукувати ворожі установки до інших і через це надавати перевагу тим професіям, які

дозволять легалізувати їх агресивність в ім'я порядку і закону. Людей з такою мотивацією можна знайти серед політиків, військових, педагогів, правоохоронців і чиновників, які стають жертвами власних деструктивних впливів.

Четвертою формою є віктимність істеричної особистості, якій властиві безвідповідальність, необов'язковість та маніпулятивність. Такі індивіди схильні звинувачувати в усьому інших та перекладати на них власну провину. Через свою марнославність істеричні особистості схильні до аморальних та асоціальних вчинків. Віктимність істериків реалізується в міжособистісних і внутрішньогрупових конфліктах, які породжуються їх егоїстичністю та інтриганством [8].

О.О. Андроннікова зазначає, що рівень віктимності може бути в нормі (така особистість здатна адаптуватись до умов середовища), середньостатистичним (залежить від конкретних обставин) і високим (пов'язаний з особистісними якостями людини, які підвищують її вразливість і деструктивно впливають на її взаємодію із середовищем) [1].

Віктимологія (здебільшого кримінальна) також оперує таким поняттям як віктимна поведінка, що означає таку поведінку, за якої жертва певним чином провокує правопорушника, свідомо або несвідомо створює сприятливі умови для скоєння злочину. Віктимна поведінка також повинна розглядатись в двох аспектах: вузькому і широкому. У вузькому сенсі віктимною поведінкою вважають конкретні дії (або ж бездіяльність) в поєднанні з конкретною ситуацією, внаслідок застосування яких людина стає жертвою. У широкому сенсі віктимна поведінка являє собою складну систему взаємодії між потенційною жертвою і середовищем. Саме внаслідок такої взаємодії людина за певних обставин стає жертвою [13].

Багато дослідників, як зарубіжних, так і вітчизняних, займаються вивченням емоційної сфери віктимної особистості, її особистісних якостей.

Результати дослідження психологічних особливостей жертви, проведеного М.А. Одінцовою, дозволили вчений виокремити аутовіктимних, віктимних, гіпервіктимних та невіктимних особистостей. Аутовіктимні особистості добровільно ідентифікують себе із жертвою для того, аби маніпулювати іншими людьми так, щоб використовувати зовнішній ресурс для захисту себе та отримувати вигоду зі свого положення. Аутовіктимним індивідам притаманні такі якості як демонстративність, товариськість, контактність, рухливість та безпосередність. Віктимними особистостями є ті, кому соціум нав'язує роль жертви, вони є досить замкнутими та тривожними, відчувають свою непотрібність та самотність, їм складно перебувати в компанії людей та встановлювати соціальні контакти. Гіпервіктимні (присвоюють характеристики аутовіктимних і віктимних) прагнуть усамітнення, яке доходить до ізоляції, вони є досить тривожними, дратівливими, схильними до самозвинувачення, яке поєднується зі звинуваченням інших та жалістю до себе і викликає емоційний дискомфорт. Такі люди легко піддаються поганому настрою, песимістично ставляться до всього, що відбувається навколо них та часто скаржаться на життя. Невіктимних особистостей характеризують емоційна стабільність, середній рівень вираженості екстравертованості, поступливість, доброзичливість та зацікавленість в людях [21].

Досліджуючи психологічні особливості віктимної особистості О.О. Клачкова виявила наступні якості віктимних індивідів: неврівноважена (з переважаючим гальмуванням) нервова система, особистісна тривожність, низька самооцінка, ригідність, низька адаптивність, схильність до залежної і конформної поведінки [12].

Е.В. Руденський виділяє наступні компоненти у структурі віктимності особистості: структурно-психологічна віктимність (характеризує стан психологічної дезадаптації особистості), соціалізована віктимність (відображає стан дефіциту адаптаційних здібностей особистості, які визначають ймовірність дефіцитарного спілкування), суб'єктивна віктимність (містить такі соціально-

поведінкові особливості особистості як схильність до залежної і конформної поведінки), емоційна віктимність (проявляється в тривожності, яка переростає у функціонально-особистісний стан), функціональна віктимність (характеризує агресивність як компенсацію дефіцитарності як суб'єкта соціалізації. Особливу роль у формуванні віктимності особистості вчений надає сім'ї (авторитарність батьків, емоційна депривація, наявність агресивної або ігноруючої моделі виховання або моделей жертвовної поведінки батьків, фізичне насилля, порушення емоційного клімату) [9].

О.О. Андроннікова та П.С. Герасимова за результатами емпіричного дослідження отримали дані щодо негативного зв'язку між позицією жертви та рівнем емоційного інтелекту. Дослідниці встановили, що віктимній особистості притаманні низький рівень здатності до рефлексії власних емоцій та управління власними емоційними станами, нездатність до розуміння емоцій оточуючих та позитивного впливу на емоції інших людей у спілкуванні [2].

1.3. Основні підходи до дослідження проблеми схильності особистості до віктимної поведінки

Існує декілька наукових підходів, кожен з яких по-різному визначає фактори формування схильності особистості до віктимної поведінки.

З психоаналітичних позицій схильність стати жертвою може бути зумовлена несвідомим почуттям провини чи сорому і бажанням бути покараним. Також спричинити віктимну вразливість індивіда може «застрягання» на одній із стадій розвитку її особистості (напр. «застрягання» на оральній стадії формує залежну, пасивну і надто довірливу особистість, що підвищує її вразливість).

На думку Дж.М. Рейнуотер, яка є представницею гештальтпсихології, вирішальною у формуванні внутрішнього стану жертви є здатність до

самопрограмування, яка властива кожному індивіду. Субособа жертви формується на ранніх етапах розвитку людини і визначає подальшу її поведінку у певних життєвих ситуаціях. Зразки поведінки, сформовані у людини, яка в дитинстві була жертвою, зберігаються і проявлятимуться навіть тоді, коли необхідності в такій поведінці взагалі не буде.

Представник позитивної психології М. Селігман аналізує стійку поведінку психологічної жертви в рамках розробленої ним концепції навченої безпорадності. Такий стан безпорадності викликають не власне неприємні події, а надбаний індивідуальний досвід їх неконтрольованості. Якщо невдачі суб'єктивно переживаються хворобливіше, ніж стан відмови від пошуку, то цей пошук припиняється, людина перестає намагатись покращити своє становище і відчуває себе жертвою.

Прихильники психогенетичного підходу, засновником якого є Ч.К. Тойч, вважають, що молекули ДНК містять інформацію не лише про біологічні і фізіологічні особливості людини, а й про життєві ролі предків. У генах людини закодовані основні патерни поведінки, схильність до певних подій і життєвих проблем. Саме тому у спадок індивіду може передатися і код жертви, а віктимна поведінка виникне в момент збігу певних обставин і успадкованих особливостей людини.

У рамках гуманістичного підходу схильність до віктимної поведінки розглядається як наслідок втрати дитиною порозуміння з власними почуттями та неможливості знайти сенс в умовах, що склалися. У подальшому це може призвести до нездатності самостійно прийняти рішення та залежності від установок інших людей та перетворення на жертву їх впливу.

Відповідно до особистісного підходу віктимність формується завдяки певним особистісним властивостям людини, які впливатимуть на її суб'єктивне сприйняття (або ні) себе жертвою, яке в свою чергу впливатиме на самоствавлення, поведінку і перетворення на реальну жертву.

Вітчизняні дослідники (Т.М. Вакуліч, В.В Папуша, О.Ю. Дроздов, М.А. Скок) дотримуються синергетичного підходу у вивченні схильності особистості до віктимної поведінки, вказуючи на існування багатьох різноманітних факторів формування віктимності. Т.М. Вакуліч наголошує на необхідності при вивченні віктимної особистості врахування її вроджених особливостей (високий рівень чутливості і нейротизму, низький рівень емоційної стійкості), які негативно впливають на її вразливість. У людей, які демонструють віктимну поведінку наявні нездатність відстоювати власні інтереси та позиції, почуття власної неповноцінності й неспроможності, психологічний і соціальний статус невдахи. В.В. Папуша, О.Ю. Дроздов, М.А. Скок припускають, що серед факторів віктимізації ключовими є саме віктимогенні характеристики особистості, які зумовлюють вектор поведінки потенційної жертви, а значення ситуації, в яку потрапляє людина, є вторинним [4].

1.3.1. Поняття жертвовної позиції та комплексу жертви

О.О. Андроннікова, досліджуючи феномен жертви, розглядає жертвовну позицію, яку тлумачить як комплекс уявлень особистості про себе, своє місце у соціумі, який містить когнітивний (відображає уявлення про себе як про жертву утисків зі сторони суспільства, включаючи нехтування своїми інтересами заради чужих), емоційний (являє собою комплекс почуттів безпорадності, безсилля і непотрібності в поєднанні з високим рівнем почуття відповідальності і прагненням все контролювати) і поведінковий компоненти (представлений комплексом установок, які формують готовність жертвувати власними інтересами заради оточення). О.О. Андроннікова зазначає, що позиція жертви не є вродженою, а освоюється в процесі навічання соціальних навичок і вмінь і бере початок свого формування у трирічному віці в якості однієї із моделей керування батьками. В залежності від патернів взаємодії, які направлені на задоволення певних базових потреб, дослідниця виділяє чотири типи жертвовної позиції. Перший тип пов'язаний з проявом любові через жертвовність. З цього

погляду жертвність прирівнюється до прояву любові людини, яка відчуває серйозну потребу у відплаті. Другий тип пов'язаний з проявом агресії, формування якого базується на ідеї демонстрування безпорадності з метою подолання агресії оточуючих. Даний тип формується при яскраво вираженій батьківській забороні на інші форми вираження агресії. Демонструючи жертвність такого типу, людина намагається покарати інших своїм стражданням. Третій тип жертвності базується на аутоагресії, яка формується завдяки почуттю провини (реальної або уявної), яку людина намагається спокутувати шляхом покарання самої себе. Четвертий тип характерний поєднанням потреб у вираженні любові та агресії. Такий тип жертвності здебільшого формується у дитини, в якій є жертвна матір по типу вираження любові («люблю тебе, отже жертвую заради...») та яка не приймає будь-якого вияву агресії зі сторони батьків. В даному випадку формуватиметься патерн жертвності як вияву агресії, до якого додається інтеріоризований материнський тип жертвності [3].

В.О. Туляков вказує на існування самостигматизованого «комплексу жертви» у деяких особистостей, до формування якого призводить переживання внутрішньоособистісного конфлікту. Виникнення такого конфлікту має віктимологічне значення, коли він переростає у життєву кризу і призводить до віктимних поведінкових реакцій. За негативного розвитку подій нездатність людини впоратися з екстремальною ситуацією, страх перед злочинністю, слабкість та безпорадність можуть накопичуватись поза свідомістю і проявляться в змінах реакцій, емоційному ступорі, постійних стресах, неадекватних діях при потраплянні в подібну складну ситуацію. Вміння впоратись із ситуацією зміцнює особистість і сприяє її вдосконаленню.

Комплекс жертви пов'язаний із психічними і фізіологічними реакціями організму, а також із відторгненням жертви її найближчим оточенням, він може проявляться у таких формах: комплекс уявної жертви (характеризується боягузством, панікуванням через припущення про існування постійних загроз

власній безпеці зі сторони оточення), комплекс вдової жертви (своїми скигненнями і страхами «притягує» до себе нещастя).

Рольові міжособистісні конфлікти, на погляд В.О. Тулякова, призводять до формування наступних віктимних комплексів, які проявляються у деструктивній поведінці: комплекс жертви-дитини (людина демонструє неадекватну поведінку через своє «дитяче» небажання виправляти власне становище на краще, таким чином провокуючи міжособистісні конфлікти, типове висловлювання у людей з подібним комплексом: «я не винний, так виходить»), комплекс невинної жертви (людина постійно виправдовує себе, звинувачує інших у власних негараздах, намагаючись викликати у них почуття провини і таким чином контролювати їх поведінку), комплекс жертви-підкаблучника (характеризується «колекціонуванням» депресивних станів, спричинених усвідомленням власної безпорадності, безсиллям, загнаності зовнішніми обставинами і обов'язками, людина постійно скаржиться на власну слабкість). Спеціалісти з транзактного аналізу стверджують, що експлуатуючи власні комплекси і при цьому маніпулюючи оточуючими, люди провокують інших і грають певні ролі для того, аби потурати собі в почутті провини і страху. На думку В.О. Тулякова, дослідження внутрішньоособистісних конфліктів як форм прояву віктимності дозволить здійснити глибший аналіз причин відхилень у поведінці і розробити відповідні заходи профілактики і корекції [28].

Пояснення жертвової позиції особистості надає і рольова теорія Е.Л. Берна. Під роллю розуміють специфічний тип поведінки, який обумовлюється соціальним статусом людини. Роль містить в собі такі компоненти як соціальні норми, соціальні дії та соціальні очікування, вона може не залежати від особистісних характеристик, а задаватися лише позицією у соціумі. Людина виконує певну роль у відповідності з соціальними нормами і своїм соціальним статусом для того, аби бути прийнятою оточенням. Протягом усієї своєї життєдіяльності людина набуває багатьох різноманітних ролей,

однак деякі з них можуть ставати патологізуючими, закріплюючись в особистості і визначаючи всю її сутність (роль жертви). Досить часто рольову жертвовну поведінку демонструють жінки, оскільки вважається, що саме жінка повинна жертвувати власними інтересами заради сім'ї, чоловіка та дітей. До жінок у спілкуванні можуть виноситись такі вимоги як м'якість, смиренність, схильність погоджуватися. Здебільшого такі вимоги призводять до формуванню жертвоних установок і відповідних патернів поведінки. Якщо виконання такої ролі схвалюється суспільством та приносить вигоду людині, то рольова жертвовна позиція закріплюється в її особистості.

С.Б. Карпман розглядає жертвовну позицію в драматичному трикутнику «агресор – жертва – рятівник». Потрапляння в такий трикутник призводить до закріплення ігрової взаємодії з трьома рольовими позиціями: агресора, рятівника та жертви. Роль жертви полягає у стражданні, за яке вона отримує винагороду у вигляді уваги та турботи про неї зі сторони рятівника. Усі три позиції не є фіксованими, тому з часом вони можуть змінюватись. Якщо жертва отримуватиме недостатньо уваги та визнання, вона стане агресором, який вимагатиме більше допомоги від рятівника, а у випадку остаточного перетворення рятівника на жертву шукатиме нових спасителів, розширюючи коло [3].

1.3.2 Типи рольової віктимності

Російська дослідниця феномену психологічної жертви М.А. Одінцева у своїх роботах аналізує рольову віктимність – схильність індивіда продукувати певний тип поведінки жертви, який виражається в позиції або в статусі жертви, а також в їх динамічному втіленні: соціальної або ігрової ролі жертви. Рольова віктимність виступає як особливе і динамічне поєднання ігрових і соціальних ролей, в основі яких лежать рентні установки. («особливий стан готовності до специфічної реакції отримання вигоди») [17].

Аналізуючи позицію та ігрову роль «жертви», вчена наголошує на їх вільному характері, тобто індивід самостійно обирає бути жертвою. Якщо

ігрова роль, яку обирає людина з певних причин, ситуативна і тимчасова, то позиція є більш стійким утворенням, яке важко піддається змінам. За умов позитивних наслідків використання ігрова роль може закріпитись в моделі поведінки особистості та перерости в позицію. Статус та соціальна роль «жертви» виступають як жорстко регламентовані положення індивіда, вони несуть нав'язаний характер. Так, система очікувань суспільства може виштовхнути людину на соціальну роль «жертви», наділяючи її певним «клеймом», наприклад на роль «цапа відбувайла». Статус «жертви» здебільшого нав'язується державою цілій групі людей, яка пережила певну катастрофу, до прикладу, чорнобильці набули статусу жертви.

На думку М. Одінцової, в основі всіх деструктивних форм поведінки сучасної людини лежить установка на поведінку «жертви», яка є «специфічною формою соціальної установки, в основі якої лежать інфантилізм, утримувальна направленість, прагнення до пасивної і вигідної адаптації в середовищі з використанням неконструктивних стратегій, які перешкоджають і затягують подолання складної ситуації». Створена одного разу внаслідок травматичних подій, дана установка може перейти в хронічний стан у випадку повторення відповідних умов.

Коли ми говоримо про ігрову роль жертви, то завжди маємо справу з маніпуляцією, яка використовується з метою «зняття з себе відповідальності та отримання бажаної вигоди, а також підвищення власної значимості і забезпечення власної безпеки». У взаємодії з іншими людина самостійно обирає ігрову роль «жертви», яка по-різному проявляється в різних ситуаціях.

М. Одінцова виокремлює наступні види ігрових ролей «жертви»: інфантильна «жертва», агресивна «жертва», депресивна «жертва», залежна «жертва», самозакохана «жертва», вбога «жертва». Усі ці ролі є паразитуючими і приносять певну вигоду маніпулятору.

Ігрова роль інфантильної «жертви» застосовується з метою отримання уваги та любові від оточення, досягнення положення у суспільстві. Таку роль

здебільшого використовують розпечені люди, які не мають бажання рости та дорослішати, розвиватися внутрішньо, бути самостійними та брати на себе відповідальність. Усі ці особливості чинять деструктивний вплив на особистість маніпулятора.

Ігрова роль агресивної «жертви» є повною протилежністю попередній. Агресивні «жертви» схильні в досить жорсткій формі вимагати в оточення задоволення своїх потреб, оскільки вважають, що усі їм повинні. Інфантильна «жертва» може перетворитись на агресивну в разі неотримання бажаного.

Депресивні «жертви» перебувають у постійному відчаї та нещасті, вони заповнують увагу та турботу своїми скаргами та вдаваними захворюваннями, які згодом у них дійсно з'являться. Така жертва бачить в іншій людині своєрідний блок живлення, з якого вона отримує позитивну енергію.

Залежна «жертва» боїться самотності, вона готова витерпіти будь-яке приниження для того, аби отримати підтримку та любов оточення. У такої жертви практично відсутні особисті кордони, вони втрачаються в результаті «розчинення» в іншій людині. Такі стосунки є руйнівними для особистості.

Самозакохана «жертва» бере все від оточення, нічого не віддаючи взамін. Надмірна самозакоханість, егоцентризм, та відчуття себе багатозначною персоною сприяють тому, що людина стає власним фанатом. Поступово відбувається збіднення особистості, її деградація та перетворення в жертву.

Вбога «жертва» володіє усіма згаданими якостями паразитизму, вона постійно наживається за рахунок інших, перебуває в абсолютній залежності від оточення та навіть становить загрозу для нього.

Будь-яку з вищезазначених ролей «жертва» гратиме до тих пір, поки обрана роль приносить їй вигоду. Вагоме значення має оточення, яке включається в маніпуляцію, чим воно активніше підіграватиме «жертві», тим складніше їй буде відмовитись від своєї ролі. У разі неотримання бажаного результату, «жертва» потрапляє в ситуацію «тупика» і глибоко психологічно травмується. Якщо викритій «жертві» вдасться знайти необхідні ресурси в

самій собі і вибратися з «тупика», вона стане «автором власного життя». Якщо цього не станеться, ігрова роль перейде в стійку позицію.

Серед соціальних ролей «жертви» дослідниця також виділяє декілька видів: «цап-відбувайло», покірنا «жертва», «біла ворона». На відміну від ігрових, соціальні ролі не приносять жодної користі людині, тому вона хоче позбутися від «клейма», яким її наділили. Однак, у випадку, коли дана роль переростає в статус «жертви», людина отримуватиме задоволення від власних мук і від провини, яку відчуватимуть відповідальні за скоєні страждання.

«Цапом-відбувайлом» може бути як окремий член колективу, на якого перекладають чужу провину, відповідальність за вчинок когось іншого, так і цілий гнаний народ.

Покірна «жертва» нездатна до самостійного прийняття рішень, у неї відсутня внутрішня соціальна зрілість та відповідальність, через що вона з легкістю стає залежною від зовнішніх впливів та свого оточення, тобто стає рабом обставин чи інших людей. Такі «жертви» частіше потрапляють під негативний вплив злочинних компаній, піддаються алкогольній та наркотичній залежності. У оточення люди з рабським інстинктом викликають жалість та огиду одночасно, оскільки ті не поважають самі себе, а отже не заслуговують на повагу інших.

«Біла ворона» володіє незвичайними і часто рідкісними якостями і особливостями, які роблять її відмінною від інших. Практично в будь-якому колективі можна знайти людину, яка разюче відрізняється від інших і є вигнанцем в цьому колективі. «Білі ворони» можуть страждати від цькування через свій зовнішній вигляд, стиль одягу, манеру розмовляти, етнічний чи гендерний компонент.

Наявність у суспільстві таких аутсайдерів інтегрує його та робить більш цілеспрямованим. Такі «жертви» необхідні для самоствердження інших членів групи та підтримання їх самооцінки на високому рівні. Проте у представників таких соціальних ролей більше шансів вибратися із положення «жертви», ніж у

носіїв ігрових ролей, оскільки в даному випадку особистість прагне позбутися нав'язаного «клейма» [18].

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВІВ ВІКТИМНОСТІ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

2.1. Опис методик, використаних у дослідженні

Як ми уже зазначали, проблема віктимності особистості значною мірою розглядалась лише в рамках досліджень криміналістики, тому діагностика саме психологічної віктимності та схильності до неї є досі не до кінця розробленою. В науковій літературі ми можемо відшукати єдину методику, яка дозволяє дослідити схильність до віктимної поведінки (О.О. Андроннікова, 2003) та діагностувати внутрішню потенційну віктимність, що проявляється в агресії, аутоагресії, гіперсоціальності, залежності, некритичності та реалізованій віктимності, що в підсумку підвищує ризики стати жертвою злочину чи нещасного випадку. Однак, на думку М.О. Одінцової, віктимність може набувати і латентного та хронічного характеру та проявляється у повсякденному житті і поступово руйнувати життя самого індивіда та його оточення. Саме тому спільно з Н.П. Радчиковою дослідницею було розроблено опитувальник рольової віктимності, який і ліг в основу нашого емпіричного дослідження [1].

Метою нашого емпіричного дослідження було встановлення взаємозв'язку між рольовою віктимністю та такими особистісними властивостями, як маніпулятивність, агресивність та перебування в Его-стані Дитини.

Вибірку нашого дослідження склали 44 студенти Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича таких гуманітарних спеціальностей, як психологія, соціальна робота та маркетинг. Середній вік вибірки – 19 років. У дослідженні взяли участь 36 жінок та 8 чоловіків, що становить 81,8% та 18,2% вибірки відповідно.

З урахуванням сформульованої нами мети і гіпотези дослідження ми визначили за доцільне використати наступний комплекс методик.

«Шкала маніпулятивного ставлення»

Перша методика – «Шкала маніпулятивного ставлення», розроблена Т.Бантом для виявлення схильності до маніпулювання іншими людьми.

Характерною рисою маніпулювання є ставлення індивіда до іншого не як до особистості або ж суб'єкта взаємодії, а як до об'єкта або ж специфічного засобу, шляхом використання якого можна досягнути бажаних цілей, які як правило, приховуються маніпулятором, без врахування потреб та інтересів партнера із взаємодії.

Опитувальник містить в собі 20 тверджень, респонденту необхідно визначити ступінь своєї згоди із кожним із них, використовуючи для цього запропоновану шкалу: 5 – «практично завжди», 4 – «часто», 3 – «іноді», 2 – «випадково», 1 – «дуже рідко». Результати методики вказують на ступінь вираженості маніпулятивного ставлення індивіда. При обробці та інтерпретації результатів опитування бали сумуються.

- 80 балів і більше – високий рівень маніпулятивного ставлення;
- 60-80 балів – середній рівень з тенденцією до високого;
- 40-60 балів – середній рівень з тенденцією до низького;
- 40 балів і менше – низький рівень.

«Агресивна поведінка»

Друга методика – «Агресивна поведінка» Є.П. Ільїна та П.А. Ковальова, спрямована на комплексну оцінку агресивної поведінки індивіда. Ця методика містить п'ять шкал, які відображають різні аспекти агресивності: фізична пряма агресія, вербальна пряма агресія, фізична непрямая агресія, вербальна непрямая агресія та загальна агресія. Фізична пряма агресія виявляється у застосуванні фізичної сили безпосередньо проти іншої особи або об'єкта, що викликали роздратування. Вербальна пряма агресія проявляється у вираженні негативних почуттів безпосередньо до людини як через форму (суперечка, крик, вереск), так і через зміст вербальних реакцій (лайка, погрози, прокляття). Фізична

непряма агресія характеризується ненаправленими та невпорядкованими діями (вибухи люті, що проявляються в тупанні ногами, битті кулаками по столу, розкидуванні речей). Вербальна непряма агресія проявляється у злісних плітках та жартах, які озвучуються «поза очі». Шкала загальної агресії є інтегративною, що відображає загальний рівень схильності до прояву агресії в будь-яких ситуаціях, який розраховується як сума балів за всі п'ять шкал.

Опитувальник налічує 40 запитань, кожне з яких передбачає відповідь «так» або «ні».

Опитувальник Его-станів Е.Берна

Третя методика – **опитувальник Е.Берна**, який дозволяє встановити рівні активації трьох Его-станів у людини, їх взаємодію між собою та вплив на поведінку та стосунки з іншими людьми.

Засновник трансактного аналізу виділяє три складові особистості, які обумовлюють характер взаємодії між людьми: Дитина, Батько та Дорослий.

Его-стан Батька включає в себе правила поведінки та норми, які насаджувалися вихованням, такий стан допомагає індивіду успішно орієнтуватися в стандартних ситуаціях, «запускає» корисні та перевірені стереотипи поведінки, звільнюючи свідомість від перевантаження простими та буденними задачами. Крім того, Его-стан Батька забезпечує оптимальну поведінку в ситуаціях дефіциту часу на роздуми, аналіз та детальний розгляд патернів поведінки. Батько може бути турботливим (надає підтримку) та критикуючим (постійно щось забороняє та свариться).

Ознаками актуалізації Его-стану Батька є наступні прояви. До вербальних ознак належать такі слова і вислови: а) повинен, не можна, ніколи, зобов'язаний, тому що я так сказав, не задавай дурних питань, а що подумують люди; б) оціночні судження: впертий, дурний, нікчемний, бідолаха, молодчинка, здібний. До невербальних проявів належать: вказуючі жести

(звинувачення, погроза), піднятий вверх палець; постукування по спині чи давання ляпасів; авторитарні пози (руки на стегнах, руки схрещені на грудях), погляд зверху вниз (голова відкинута), стукання по столу і т.д.; тон голосу може бути глузливим, зверхнім, звинувачувальним та співчутливим.

Его-стан Дитини завжди слідує принципу задоволення, він містить ті почуття з дитинства, що досі впливають на поведінку у теперішньому. Дитина відповідає за ті особливі функції, які не властиві двом іншим станам, а саме за творчість та оригінальність, розрядку напруження, отримання приємних, а іноді й «гострих» відчуттів, які є певною мірою необхідними для нормальної життєдіяльності. Крім того, Дитина активізується в тих ситуаціях, де людина не відчуває достатньо сил для самостійного вирішення проблем або не може протистояти тиску інших. Дитина може бути спонтанною (спонтанні реакції радості, печалі і т.д.), бешкетуючою та жертвною (приспосовується, намагається прислужити, боязка, винувата, завжди вагається).

Ознаками актуалізації Его-стану Дитини є наступні прояви. До вербальних проявів можна віднести: а) вигуки: от тобі й на, фу, Боже, чорт забирай; б) слова егоцентричного кола: хочу, не можу, а мені яке діло, не знаю і знати не хочу; в) звернення до інших: допоможи мені, ти мене не любиш, ти пошкодуєш; г) самопринижуючі вислови: я дурень, у мене нічого не виходить і т.д. До невербальних проявів належать: човгання, знизування плечима, тремтіння рук, почервоніння, потуплений погляд, погляд знизу вверх; інтонація може бути жалісливою, глузливою, мовлення може бути швидким і голосним, або ж може бути сердите і вперте мовчання.

Его-стан Дорослого сприймає та аналізує логічну складову інформації, приймає виважені рішення. Дорослий, на відміну від Батька сприяє адаптації не в стандартних і однозначних ситуаціях, а в унікальних і таких, які потребують розмірковувань та продумування усіх варіантів дій та їх можливих наслідків. До вербальних ознак актуалізації Его-стану Дорослого можна віднести наступні вислови: таким чином, імовірно, скоріш за все, відносно, доцільно,

альтернатива, на мою думку, нумо розглянемо, обговоримо це; в твердженнях висловлюється власна думка, а не оціночні судження. До невербальних проявів можна віднести наступні ознаки: пряма постава, обернене до співрозмовника обличчя, природня жестикуляція в розмові, контакт очей на одному рівні зі співрозмовником; голос впевнений, мовлення чітке та виразне, без надмірних емоцій.

Опитувальник містить 21 твердження, що стосуються відчуттів та думок індивіда в різних ситуаціях, включаючи стосунки з іншими людьми, ситуації на місці роботи та в особистому житті. Кожне твердження респондент повинен оцінити за шкалою від 1 до 10, де 1 – «категорично не погоджуюсь, це взагалі не про мене», 10 – «цілком погоджуюсь, це точно про мене». Его-стану Дитини відповідають твердження: 1, 4, 7, 10, 13, 16, 19. Его-стану Батька відповідають твердження: 3, 6, 9, 12, 15, 18, 21. Его-стану Дорослого відповідають твердження: 2, 5, 8, 11, 14, 17, 20. У підрахованій формулі Его-стани представлені в порядку спадання їхньої вираженості в поведінці та спілкуванні.

«Тип рольової віктимності»

Четверта методика – опитувальник «Тип рольової віктимності», розроблений М.О. Одінцовою та Н.П. Радчиковою [17], спрямований для виявлення схильності індивіда демонструвати той чи інший тип поведінки жертви, який проявляється в соціальній або ігровій ролі жертви. Опитувальник є інструментом виявлення радше латентної віктимності, яка проявляється не лише під час проживання певних життєвих труднощів, а й у повсякденних ситуаціях.

Опитувальник містить 32 запитання, для опрацювання яких респонденту пропонується наступна шкала: 1 – «ні», 2 – «скоріше ні, ніж так», 3 – «скоріше так, ніж ні», 4 – «так». Для підрахунку результатів за усі збіги із ключем нараховується від 0 до 3 балів. Сума балів, набрана респондентами, відповідає ступеню вираженості в них ознак того чи іншого типу жертви. Чим вище сума

балів, тим вища імовірність переходу «ігрової ролі жертви» в позицію жертви, а «соціальної ролі жертви» в «статус жертви» і тим вище ступінь загального прояву рольової віктимності в поведінці. Ігровій ролі жертви відповідають непарні пункти, а соціальній ролі жертви – парні пункти.

Високі бали за шкалою «ігрової ролі жертви» свідчать про те, що людина використовує зовнішні ресурси для захисту внутрішньої проблеми, а отже маніпулює заради отримання підтримки. До основних характеристик ігрової ролі жертви можна віднести інфантильність, демонстрацію власних страждань, боязнь відповідальності, рентні установки та мистецтво маніпулювання. Варто відмітити пластичність та креативність такої жертви, оскільки, як правило, вони досить контактні, вміють «притягувати» людей до себе та ладнати в різних соціальних ситуаціях. Також такі люди вміють співчувати, втішати, майже з усіма підтримують хороші та теплі стосунки, легко адаптуються в соціумі.

Дуже високі бали за шкалою «ігрової ролі жертви» свідчать про те, що роль закріпилася в моделі поведінки і уже перейшла в позицію. Всі якості, які властиві індивідам з ігровою роллю жертви зберігаються, закріплюються, загострюються та набувають акцентуїрованого характеру. Індивід все частіше демонструватиме свої нещастя, скаржитиметься на інших та звинувачуватиме їх у своїх стражданнях, а також усіляко намагатиметься залучити увагу і співчуття за допомогою маніпулювання. Якщо ж не залучить бажаного, він проявлятиме агресію. Такий індивід вважає себе знесиленою жертвою ситуацій, обставин та інших людей.

Високі бали за шкалою «соціальної ролі жертви» передбачають будь-який тип аутсайдерства: це може бути «цап-відбувайло», «біла ворона» чи «гидке каченя» і т.д. Такого індивіда не покидає відчуття, що він вигнанець і ним нехтують. Навколишнє середовище здається йому ворожим. Як правило такий індивід почуває себе самотнім та непотрібним, через що сильно страждає. Схильність звинувачувати інших в своїх негараздах поєднується із самозвинуваченнями. Такий індивід схильний вважати інших людей більш

привабливими і успішними за себе. На відміну від ігрової ролі жертви, в соціальній ролі відсутній маніпулятивний компонент та рентні установки, тому індивід є вмотивованим на те, щоб позбутися від «ярлика» та його згубного впливу. Крім того, такий індивід є менш гнучким у взаємодії з іншими людьми і складніше адаптується в соціумі. Проте, разом з тим такі люди є відкритими новому досвіду, що проявляється в хорошій уяві, високому рівні розуміння того, що відбувається, допитливості та умінні оперувати великої кількістю інформації. Вони схильні до рефлексії своїх вчинків та переживань.

Дуже високі бали за шкалою «соціальної ролі жертви» свідчать про стійкість та міцність соціальної ролі жертви, активізацію рентних установок, які разом з підсиленням основних характеристик соціальної ролі закріплюються в моделі поведінки і сприяють деформації особистості. Такий індивід вважає себе невдахою і звинувачує інших у власних нещастях. Переживаючи свою ізольованість, він звикає до неї і вважає, що самотність – його доля. Не будучи впевненим у здатності змінити власне життя, він покладається на долю та інших людей.

Високі бали за опитувальником в цілому вказують на низький рівень життєстійкості, відсутність осмислених життєвих орієнтацій, надання переваги неконструктивним стилям поведінки (уникання, маніпулювання, асоціальні та агресивні дії і т.д.). Таким людям властива мінливість настрою, яскраво виражена психоемоційна симптоматика, яка проявляється в порушеннях сну, надмірній тривозі і напруженості, та неуважності. Для них характерна незадоволеність своїм життям та тим, чим вони займаються. Самозвинувачення поєднуються із звинуваченням інших і жалістю до себе. При цьому віктимний індивід схильний до роздратування та агресії, направленої на інших. Загалом емоційну сферу «жертви» можна описати як сферу печалі, відчаю, жалю, агресії, страху і т.д. Крім того, такий індивід намагається зняти з себе відповідальність за те, що відбувається, уникнути вирішення проблем та змиритися із ситуацією через небажання будь-що змінювати. Разом з тим, для

людей з високим рівнем рольової віктимності соціальне оточення є дуже значимим, оскільки усі надії на «порятунок» вони покладають саме на нього. Саме тому від соціального оточення залежить чи стане людина на шлях життєтворчості чи «застрягне» в ролі жертви [22].

2.2. Аналіз результатів дослідження

На першому етапі нашої дипломної роботи ми використали методіку діагностики маніпулятивного ставлення Банта.

Опитувальник складається з 20 тверджень, респонденту необхідно визначити ступінь своєї згоди із кожним із них, використовуючи для цього запропоновану шкалу: 5 – «практично завжди», 4 – «часто», 3 – «іноді», 2 – «випадково», 1 – «дуже рідко». Результати методіки вказують на ступінь вираженості маніпулятивного ставлення індивіда. При обробці та інтерпретації результатів опитування бали додаються.

Отримані результати оцінюються так:

- 80 балів і більше – високий рівень маніпулятивного ставлення;
- 60-80 балів – середній рівень з тенденцією до високого;
- 40-60 балів – середній рівень з тенденцією до низького;
- 40 балів і менше – низький рівень.

Отримані за методикою діагностики маніпулятивного ставлення Банта результати представлені нами у таблиці:

Таблиця 2.1.

Результати досліджуваних за методикою Банта

Опитані	бали	рівень	Опитані	бали	рівень
----------------	-------------	---------------	----------------	-------------	---------------

1	60	с/н	23	60	с/н
2	58	с/н	24	78	с/в
3	66	с/в	25	52	с/н
4	54	с/н	26	67	с/в
5	66	с/в	27	68	с/в
6	63	с/в	28	66	с/в
7	54	с/н	29	72	с/в
8	72	с/в	30	63	с/в
9	78	с/в	31	68	с/в
10	61	с/в	32	67	с/в
11	71	с/в	33	70	с/в
12	56	с/н	34	58	с/н
13	59	с/н	35	68	с/в
14	53	с/н	36	62	с/в
15	67	с/в	37	72	с/в
16	62	с/в	38	67	с/в
17	54	с/н	39	73	с/в
18	64	с/в	40	69	с/в
19	54	с/н	41	72	с/в
20	57	с/н	42	68	с/в
21	68	с/в	43	70	с/в
22	62	с/в	44	73	с/в
середня				64,59091	с/в

Аналіз даних цієї таблиці показує:

- низькі та високі показники маніпулятивного ставлення до інших людей у вибірці відсутні;
- у переважної більшості опитаних, 31 студента, що відповідає 70,46 % вибірки, виявлено середній рівень маніпулятивності з тенденцією до високого рівня, тобто ці досліджувані можуть застосовувати в міжособистісному спілкуванні різноманітні тактики маніпулювання для того, щоб досягнути бажаних цілей за рахунок інших людей. Також вони можуть мати схильність до контролю інших;

- у решти респондентів, 29,54 % вибірки, діагностовано середній рівень маніпулятивного ставлення з тенденцією до низького, тобто ці студенти дещо менше і рідше, порівняно з попередніми, проявляють схильність до маніпулятивного ставлення до інших людей;
- середній показник за методикою, 64,59 балів, відповідає середньому значенню маніпулятивного ставлення з тенденцією до високого, тобто вибірка в цілому іноді виявляється схильною до маніпулювання іншими людьми;
- цей етап дослідження для більшої наочності ми представили на такій діаграмі:

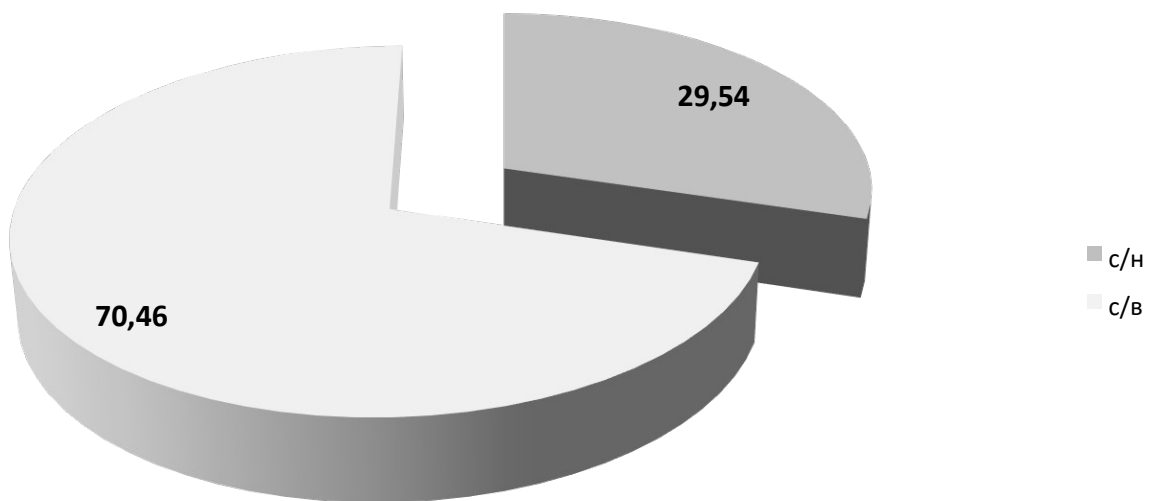

Рис.2.1. Рівні прояву маніпулятивного ставлення у вибірці

На наступному етапі дослідження ми застосували методику «Агресивна поведінка» Є.П. Ільїна та П.А. Ковальова. Методика призначена для

діагностики рівня агресивності особистості та проявів окремих видів агресії: прямої, непрямой, фізичної чи вербальної.

Опитувальник налічує 40 запитань, кожне з яких передбачає відповідь «так» або «ні». За отриманими за цієї методикою результатами робляться відповідні висновки про агресивність респондентів та їх схильність до проявів різних видів агресії у спілкуванні з іншими людьми.

Отримані за методикою результати занесені нами до таблиці нижче.

Таблиця 2.2.

**Результати досліджуваних за методикою діагностики
агресивної поведінки**

Опитані	ПВА	НВА	НФА	ПФА	Сума	Опитані	ПВА	НВА	НФА	ПФА	Сума
1	3	4	1	1	9	23	5	3	2	3	13
2	7	2	2	3	14	24	3	7	7	3	20н
3	4	5	3	5	17	25	3	5	3	2	13
4	4	5	1	4	14	26	5	5	2	0	12
5	1	3	4	0	8	27	7	6	2	3	18
6	2	6	2	3	13	28	4	5	7	3	19
7	5	1	1	1	8	29	7	1	1	0	9
8	8	3	1	4	16	30	3	7	1	4	15
9	9	3	2	2	16	31	4	4	7	2	17
10	4	3	0	0	7	32	8	4	6	5	23н
11	9	5	8	8	30н	33	5	5	4	2	16
12	6	2	4	4	16	34	6	7	4	3	20н
13	9	7	8	8	32н	35	5	5	1	3	14
14	4	3	2	3	12	36	4	2	1	1	8
15	6	3	5	1	15	37	3	5	0	1	9
16	6	2	4	2	14	38	0	4	0	1	5
17	6	4	6	5	21н	39	3	3	6	3	15
18	3	6	2	1	12	40	6	8	3	4	21н
19	5	6	6	3	20н	41	4	6	1	0	11
20	8	3	4	3	18	42	4	4	2	0	10
21	2	1	2	2	7	43	8	6	3	1	18

22	5	5	0	3	13	44	6	2	5	7	20н
Середні показники							4,98	4,23	3,09	2,66	14,95

***Примітка. ПВА – пряма вербальна агресія, НВА – непряма вербальна агресія, ПФА – пряма фізична агресія, НФА – непряма фізична агресія, сума – сумарний показник агресивності.

Аналіз даних, представлених у таблиці, дозволяє зробити такі основні висновки:

- за середніми показниками, вербальна агресія проявляється у досліджуваній вибірці значно сильніше, ніж схильність до фізичної агресії, особливо до прямої фізичної агресії, тобто досліджуваним властиво агресивно висловлюватися на адресу інших людей, проте не чинити їм фізичної шкоди;
- у дев'яти студентів (20,45 %) проявляється нестриманість у поведінці та схильність проявляти один з видів агресії чи поєднувати кілька видів;
- наочно даний етап дослідження ми представили на діаграмі нижче:

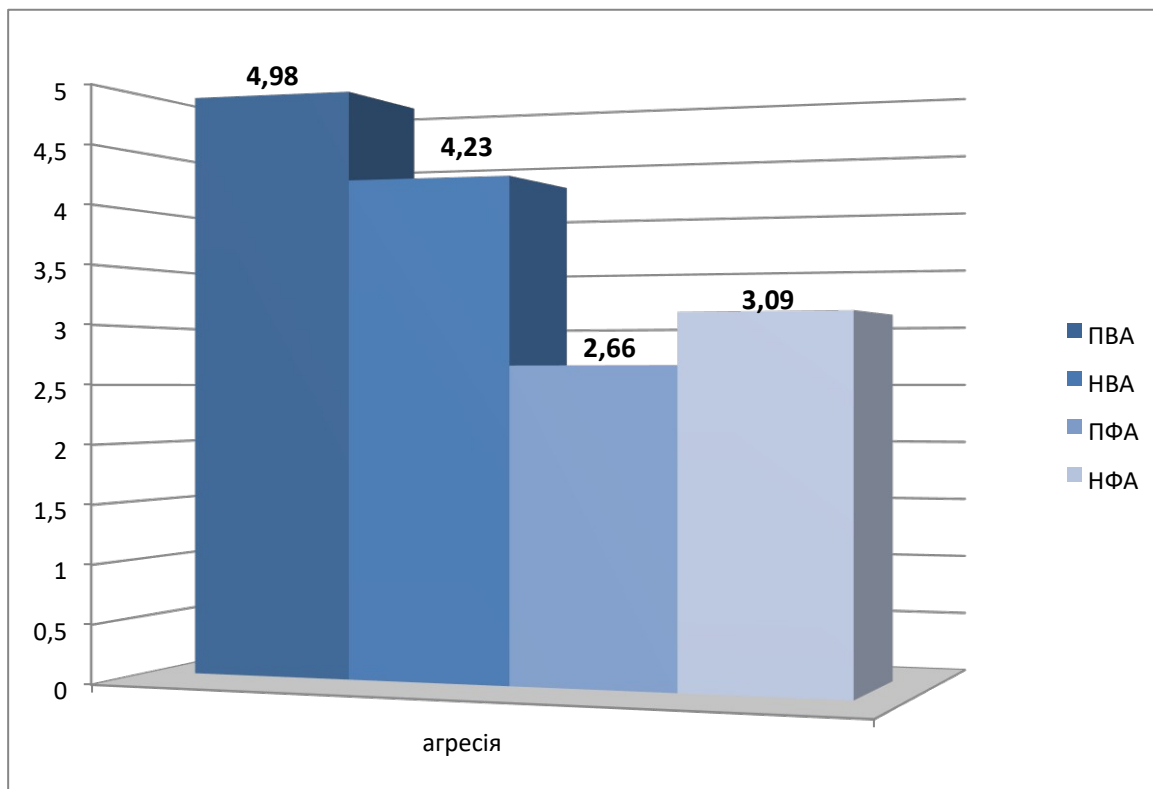

Рис.2.2. Середні показники агресивних проявів у досліджуваних

На наступному етапі нашого емпіричного дослідження ми застосували методику Е.Берна. нам було цікаво, у контексті розглядуваної теми, виявити, які его-стани є домінуючими у наших досліджуваних. Методика діагностує три его-стани: Дитини, Батька та Дорослого.

Его-стан Батька включає в себе правила поведінки та норми, які насаджувалися вихованням, такий стан допомагає індивіду успішно орієнтуватися в стандартних ситуаціях, «запускає» корисні та перевірені стереотипи поведінки, звільнюючи свідомість від перевантаження простими та буденними задачами. Крім того, Его-стан Батька забезпечує оптимальну поведінку в ситуаціях дефіциту часу на роздуми, аналіз та детальний розгляд патернів поведінки. Батько може бути турботливим (надає підтримку) та критикуючим (постійно щось забороняє та свариться).

Его-стан Дитини завжди слідує принципу задоволення, він містить ті почуття з дитинства, що досі впливають на поведінку у теперішньому. Дитина

відповідає за ті особливі функції, які не властиві двом іншим станам, а саме за творчість та оригінальність, розрядку напруження, отримання приємних, а іноді й «гострих» відчуттів, які є певною мірою необхідними для нормальної життєдіяльності. Крім того, Дитина активізується в тих ситуаціях, де людина не відчуває достатньо сил для самостійного вирішення проблем або не може протистояти тиску інших. Дитина може бути спонтанною (спонтанні реакції радості, печалі і т.д.), бешкетуючою та жертвовною (приспосовується, намагається прислужити, боязка, винувата, завжди вагається).

Его-стан Дорослого сприймає та аналізує логічну складову інформації, приймає виважені рішення. Дорослий, на відміну від Батька сприяє адаптації не в стандартних і однозначних ситуаціях, а в унікальних і таких, які потребують розмірковувань та продумування усіх варіантів дій та їх можливих наслідків. До вербальних ознак актуалізації Его-стану Дорослого можна віднести наступні вислови: таким чином, імовірно, скоріш за все, відносно, доцільно, альтернатива, на мою думку, нумо розглянемо, обговоримо це; в твердженнях висловлюється власна думка, а не оціночні судження. До невербальних проявів можна віднести наступні ознаки: пряма постава, обернене до співрозмовника обличчя, природня жестикуляція в розмові, контакт очей на одному рівні зі співрозмовником; голос впевнений, мовлення чітко та виразне, без надмірних емоцій.

Опитувальник містить 21 твердження, що стосуються відчуттів та думок індивіда в різних ситуаціях, включаючи стосунки з іншими людьми, ситуації на місці роботи та в особистому житті. Кожне твердження респондент повинен оцінити за шкалою від 1 до 10, де 1 – «категорично не погоджуюсь, це взагалі не про мене», 10 – «цілком погоджуюсь, це точно про мене».

У результаті ми отримали формули, де на першому місці опиняється домінуючий у особистості его-стан, далі – той, що набрав трохи менше балів, останнім стає его-стан, за яким респондент отримав найменше балів.

Отримані за методикою результати ми представили у таблиці нижче.

Таблиця 2.3

Прояви еґо-станів досліджуваних за методикою Е.Берна (в балах)

Опитані	Дитина	Дорослий	Батько	Формула	Опитані	Дитина	Дорослий	Батько	Формула	
1	41	53	32	ДоДиБ	23	37	48	34	ДоДиБ	
2	39	50	30	ДоДиБ	24	51	54	34	ДоДиБ	
3	41	34	19	ДиДоБ	25	33	49	25	ДоДиБ	
4	39	38	30	ДиДоБ	26	46	50	32	ДоДиБ	
5	43	63	62	ДоБДи	27	53	45	39	ДиДоБ	
6	30	35	51	БДоДи	28	38	45	32	ДоДиБ	
7	31	49	34	ДоБДи	29	54	58	37	ДоДиБ	
8	44	46	37	ДоДиБ	30	36	40	30	ДоДиБ	
9	32	40	26	ДоДиБ	31	43	44	47	БДоДи	
10	41	33	24	ДиДоБ	32	40	49	37	ДоДиБ	
11	46	48	33	ДоДиБ	33	50	51	36	ДоДиБ	
12	46	49	27	ДоДиБ	34	47	42	28	ДиДоБ	
13	37	46	18	ДоДиБ	35	37	41	40	ДоБДи	
14	37	26	19	ДиДоБ	36	47	47	17	ДиДоБ	
15	56	51	40	ДиДоБ	37	46	58	51	ДоБДи	
16	37	51	20	ДоДиБ	38	41	48	27	ДоДиБ	
17	33	40	29	ДоДиБ	39	44	47	26	ДоДиБ	
18	45	51	39	ДоДиБ	40	57	53	36	ДиДоБ	
19	62	26	17	ДиДоБ	41	53	62	44	ДоДиБ	
20	35	48	48	ДоБДи	42	50	52	24	ДоДиБ	
21	19	59	40	ДоБДи	43	48	53	40	ДоДиБ	
22	41	37	35	ДиДоБ	44	40	57	26	ДоДиБ	
Середні показники						42,41	46,95	33		

Аналіз даних, представлених у цій таблиці показує:

- найчастіше у досліджуваній вибірці зустрічається формула із домінуванням Еґо-стану Дорослого, а саме у 31 студента, що становить 70,5% вибірки. Це означає, що ці студенти володіють розвиненим почуттям відповідальності, вони є в міру імпульсивними та безпосередніми, а також не виявляють схильність

до повчань. Таку формулу можна вважати цілком оптимальною та такою, що сприятиме ефективній діяльності, творчості та спілкуванню;

- другою за частотою розповсюдження є формула із домінуванням Его-стану Дитини, яка притаманна 11 студентам, що становлять 25% вибірки. Це означає, що такі студенти є доволі безпосередніми й спонтанними та не здатними контролювати себе та свої бажання; також можна припустити, що у них може домінувати саме жертвна дитина, через що вони можуть бути боязкими, неактивними та пристосовуватись до інших;
- третьою за частотою розповсюдження є формула із домінуванням Его-стану Батька, яка притаманна лише 2 студентам, що становить 4,5% вибірки. Це означає, що їм властива категоричність в судженнях та діях, можливим є надмірний вияв самовпевненості при взаємодії з іншими; можна припустити, що ці студенти скоріш за все без сумнівів і одразу озвучують те, що думають, не враховуючи подальших наслідків своїх слів та дій, більш того, схильні повчати своїх однолітків, вважаючи, що мають на це право, яке дає пережитий ними досвід;
- на першому місці у формулі, а, отже, найчастіше досліджуваними використовується у житті загалом та спілкуванні з іншими людьми такий его-стан особистості, як «дорослий» (70,5%), тобто досліджувані вміють брати на себе відповідальність за зроблене ними і живуть відповідно до принципу реальності; а інші его-стани («батько» та «дитина») бувають на першому місці лише у 29,5% вибірки;

- аналіз середніх показників свідчить, що порівняно частіше за інших респонденти використовують стан дорослого, другим за частотою використання є стан дитини, і найменше досліджувані вдаються до застосування стану батька; отже досліджуваних студентів можна визначити як таких, що звикли осмислювати власні рішення, беручи на себе відповідальність, як за їх прийняття, так і здійснення, аналізують причини та можливості вчинення певних дій; при цьому вони можуть проявляти безпосередність і схильність до творчості, яскравих проявів емоцій у ставленні до інших людей, проте зосереджені на власних бажаннях і не проти, щоб хтось інший їх виконав; також опитувані менш схильні проявляти категоричність і безапеляційність у своїх оцінках та висловлюваннях і повчаннях інших;
- наочно цей етап нашого дослідження відображений на такій діаграмі:

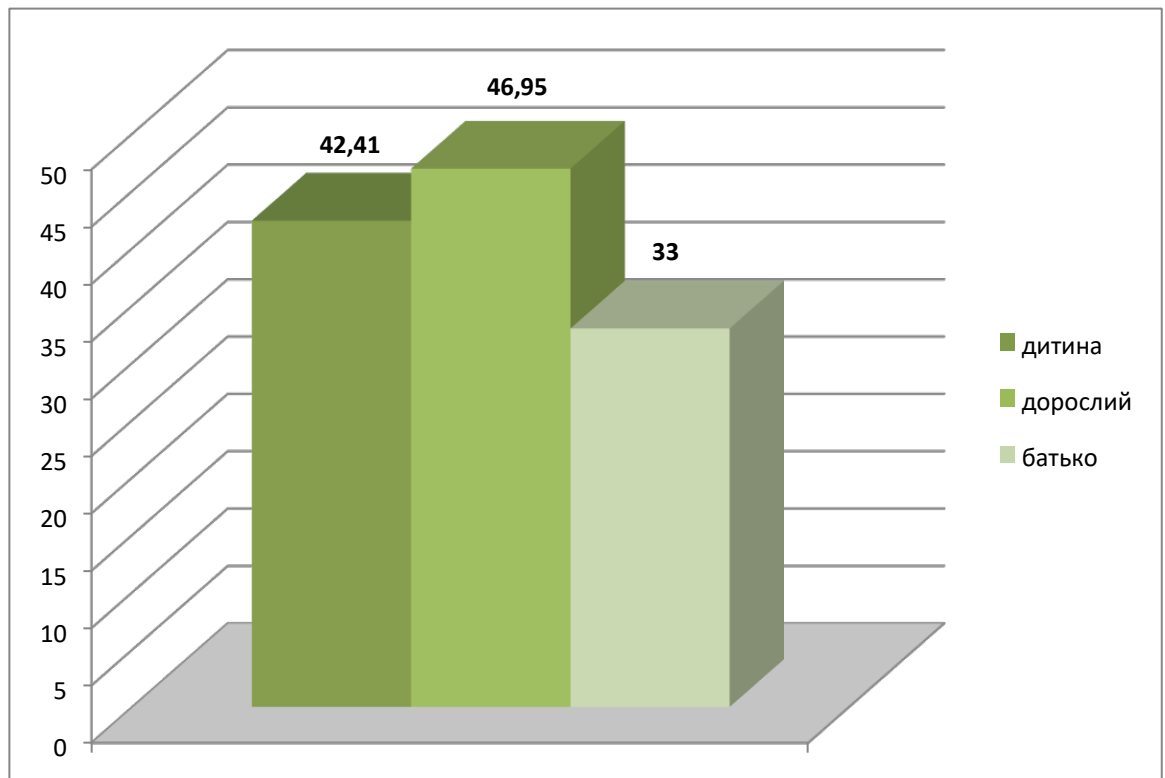

Рис.2.3. Середні показники проявів его-станів за методикою Е.Берна

Наступною ми використали методику М.О. Одінцової та Н.П. Радчикової – опитувальник «Тип рольової віктимності» [17]. Цей опитувальник спрямований для виявлення схильності індивіда демонструвати той чи інший тип поведінки жертви, який проявляється в соціальній або ігровій ролі жертви. Опитувальник є інструментом виявлення радше латентної віктимності, яка проявляється не лише під час проживання певних життєвих труднощів, а й у повсякденних ситуаціях.

Опитувальник містить 32 запитання, для опрацювання яких респонденту пропонується наступна шкала: 1 – «ні», 2 – «скоріше ні, ніж так», 3 – «скоріше так, ніж ні», 4 – «так». Для підрахунку результатів за усі збіги із ключем нараховується від 0 до 3 балів. Сума балів, набрана респондентами, відповідає ступеню вираженості в них ознак того чи іншого типу жертви. Чим вище сума балів, тим вища імовірність переходу «ігрової ролі жертви» в позицію жертви, а «соціальної ролі жертви» в «статус жертви» і тим вище ступінь загального прояву рольової віктимності в поведінці. Ігровій ролі жертви відповідають непарні пункти, а соціальній ролі жертви – парні пункти.

Результати цієї методики ми представили у такій таблиці:

Таблиця 2.4.

Прояви рольової віктимності досліджуваних (бали)

Опита-ні	Ігрова віктимність	Соціальна віктимність	Σ	Опита-ні	Ігрова віктимність	Соціальна віктимність	Σ
1	23	35	58с	23	20	19	39с
2	26	29	55с	24	29	43	72в
3	20	37	57с	25	21	18	39с
4	16	16	32н	26	33	35	68в
5	9	8	17н	27	26	34	60с
6	27	20	47с	28	22	37	59с
7	16	17	33с	29	19	8	27н
8	24	25	49с	30	20	30	50с

9	17	20	37с	31	16	28	44с	
10	17	24	41с	32	20	28	48с	
11	31	40	71в	33	17	11	28н	
12	29	30	59с	34	24	22	46с	
13	14	18	32н	35	28	35	63с	
14	28	37	65в	36	23	28	51с	
15	21	11	32н	37	16	7	23н	
16	13	22	35с	38	23	27	50с	
17	17	21	38с	39	21	27	48с	
18	16	15	31н	40	28	20	48с	
19	23	37	60с	41	30	13	43с	
20	14	18	32н	42	26	24	50с	
21	14	32	46с	43	25	19	44с	
22	16	9	25н	44	12	19	31н	
	середня					21,13636	23,93182	45,07

Аналіз даних таблиці 2.4. свідчить:

- за середніми показниками цієї вибірки за методикою, що аналізується, соціальна рольова віктимність у досліджуваній вибірці проявляється дещо частіше, ніж ігрова рольова віктимність, де середній показник менший (23,93 бали та 21,14 балів відповідно), тобто досліджувані частіше насправді почуваються жертвою, ніж просто грають таку роль;
- прояви ігрової віктимності переважають над проявами соціальної віктимності особистості у 15 студентів, тобто у 34,1% випадків, навпаки, соціальна рольова віктимність сильніше за ігрову проявляється у 28 студентів, тобто у 63,6 % випадків, тобто і за ступенем прояву у досліджуваній вибірці домінує соціальна віктимність особистості;
- загальна рольова віктимність у досліджуваній вибірці проявляється: на високому рівні – у 4 студентів (9,09 %), на низькому рівні – у 11 респондентів (25 %), у решти опитаних, більшої частини вибірки, - у 29 досліджуваних (65,91 %), - на середньому рівні; отже, лише ті 9,09 %

опитаних, в яких діагностовано високий рівень показника рольової віктимності, можуть виявляти схильність до відповідної поведінки (насправді почуватися жертвою, до прикладу, ситуації чи соціальних обставин – при соціальній віктимності, або цілеспрямовано та цілком усвідомлено грати роль жертви, за суттю, маніпулюючи іншими людьми, щоб за їх рахунок досягти бажаного результату – при ігровій віктимності особистості) практично постійно, тоді як решта – час від часу, залежно від ситуації, в якій опинилися;

- наочно результати цього етапу дослідження представлені нами на такій діаграмі:

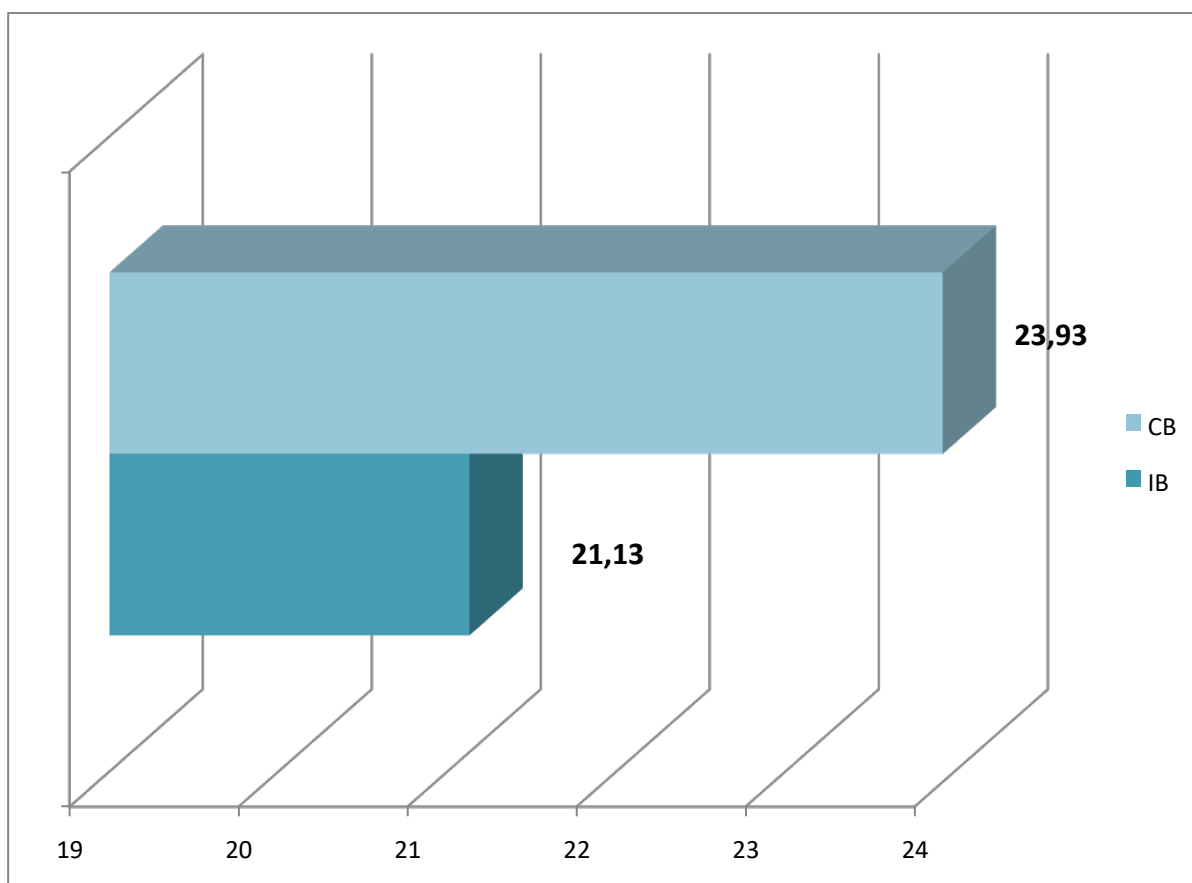

Рис.2.4. Середні показники видів рольової віктимності: IB – ігрова віктимність, CB – соціальна віктимність.

На останньому етапі нашого дослідження для перевірки гіпотези дипломної роботи ми провели комп'ютерний статистичний аналіз його результатів, кореляційний аналіз за Ч.Пірсоном (Pearson r). В результаті ми виявили статистично значимі кореляційні зв'язки (при $p \leq 0,05$), серед яких зупинимося саме на тих, які свідчать про зв'язки рольової віктимності особистості з іншими її характеристиками.

Отже, *ігрова рольова віктимність* особистості пов'язана кореляційним зв'язком з показниками:

- его-станом дитини – $r = 0,39$; отже, той, в кого у спілкуванні домінує чи значне місце займає его-стан дитини може бути схильним до того, щоб використовувати ігровий стан віктимності, тобто робити вигляд, що є жертвою, досягаючи у такий спосіб бажаного;
- маніпулятивним ставленням до інших – $r = 0,31$; тобто індивід може вдавати з себе жертву для того, щоб маніпулювати іншими, отримуючи від них почуття жалю, співчуття та розраховуючи на допомогу;
- проявами непрямой вербальної агресії – $r = 0,34$; тобто ми можемо припустити, що такі люди бояться «викрити» себе, якщо застосують фізичну або пряму агресію і саме тому можуть вдаватися до пліток;
- соціальною рольовою віктимністю – $r = 0,54$; отже, разом із ігровою роллю жертви індивід часто приміряє на себе і соціальну роль жертви;

➤ *соціальна рольова віктимність* пов'язана з:

- его-станами дорослого та батька – $r = - 0,36$ та $r = - 0,39$; отже, той, в

кого у спілкуванні домінує чи значне місце займає его-стан дорослого або батька не є схильним до того, щоб приміряти на себе роль жертви, нав'язану оточенням, об'єктивно оцінюючи ситуацію;

- схильністю до прояву непрямой фізичної агресії – $r = 0,29$; тобто ми можемо припустити, що у таких людей може бути присутнє бажання помститися своїм кривдникам, проте вони бояться проявляти цю агресію безпосередньо, оскільки тоді «викриють» себе і більше не зможуть бути «жертвою», якій усі співчують, і тому адресують свою агресію не прямо тому, хто її спровокував, а переносять на речі чи інших людей, який той цінує.

Отже, людина, яка насправді не перебуває у статусі жертви, проте з певних причин схильна виконувати роль жертви, може виявляти схильність до маніпулювання іншими у спілкуванні з ними, до проявів непрямой вербальної чи фізичної агресії; їй властиво частіше перебувати в его-стані дитини, який виявляється більш зручним для виконання ролі жертви, і навіть у випадку викриття може перетворити ситуацію на жарт; проте вона не схильна займати позицію батька чи дорослого, пов'язані з взяттям на себе відповідальності за зроблене / заподіяне.

Цей висновок в цілому підтверджує гіпотезу нашої роботи про можливість існування зв'язку між рольовою віктимністю особистості та вище згаданими її характеристиками.

ВИСНОВКИ

Проведений нами теоретичний аналіз проблеми курсової роботи дозволяє зробити наступні висновки.

На сьогоднішній день ми можемо говорити про віктимологію як вчення про жертву у вузькому (кримінальна віктимологія) та широкому розумінні (некримінальна віктимологія). У першому випадку об'єктом досліджень виступають жертви злочинів. У другому випадку до уваги беруться різноманітні категорії жертв, а саме вчення розвивається на стику цілого ряду наук, психології зокрема, а не лише юриспруденції. Віктимологія як соціально-психологічна розробляє загальну теорію формування віктимності особистості, методи і техніки корекції загального рівня віктимності особистості, методи і техніки роботи з посттравматичним стресовим розладом у жертв.

Базовими поняттями віктимології є жертва та віктимність. Наразі не існує загальноприйнятого поняття жертви, оскільки багато дослідників по-різному

тлумачать це поняття, однак важливим є виокремлення юридичної жертви та психологічної жертви. Якщо перша завжди пов'язана з насильницькими діями проти неї, то остання вдається до маніпулювання оточенням та являє собою ціле складне новоутворення із стійких соціально-особистісних конструктів, закріплених в соціальних ситуаціях, які неодноразово повторюються. Хоча в рамках кримінальної віктимології було розроблено значну кількість класифікацій жертв, відсутні ті, які б ґрунтувались на глибинному психологічному фундаменті. Необхідним є розширення рамок дослідження психологічних жертв та їх особливостей.

Більшість науковців розглядають віктимність як багатокомпонентну властивість особистості, яка полягає у схильності притягувати до себе небезпеку та перетворюватись на жертву в силу її фізичних, психічних і соціальних властивостей. Деякі дослідники наголошують на навмисному перетворенні на жертву та відсутності у віктимної особистості бажання відстоювати свою позицію і брати на себе відповідальність за власні вчинки.

В загальному віктимній особистості притаманні такі якості: особистісна тривожність, неврівноваженість нервової системи та невисокий рівень емоційного інтелекту, ригідність, низька адаптивність, схильність до залежної та конформної поведінки, схильність до самозвинувачення та звинувачення інших, відчуття непотрібності і самотності.

Досліджуючи проблему схильності особистості до віктимної поведінки, переважна більшість науковців наголошує на існуванні різноманітних факторів розвитку віктимності та на формуванні віктимогенних властивостей на ранніх етапах особистісного розвитку індивіда.

Деякі дослідники виокремлюють жертвовну позицію та комплекс жертви. Особистості із наявною жертвовною позицією нехтують своїми інтересами заради чужих, їм притаманні відчуття безпорадності і непотрібності, високий рівень почуття відповідальності та прагнення все контролювати. Жертвовна позиція не є вродженою, а формується в процесі навічання соціальних навичок і

вмінь. Комплекс жертви є утворенням, до формування якого призводить переживання внутрішньоособистісного конфлікту, та яке спричинює віктимні поведінкові реакції. Експлуатуючи власні комплекси і при цьому маніпулюючи оточенням, люди провокують інших потурати собі в почутті провини і страху.

Аналізуючи рольову віктимність як схильність індивіда продукувати певний тип поведінки жертви, можна виокремити позицію, статус та ігрову і соціальну ролі «жертви». Позиція та ігрова роль «жертви» є довільними, тобто індивід самостійно обирає бути жертвою. Коли ми говоримо про ігрову роль жертви, то завжди маємо справу з маніпуляцією, яка використовується з метою зняття з себе відповідальності та отримання бажаної вигоди, а також підвищення власної значимості і забезпечення власної безпеки. Якщо ігрова роль ситуативна і тимчасова, то позиція є більш стійким утворенням, яке тяжко піддається змінам. Статус та соціальна роль «жертви» виступають як жорстко регламентовані положення індивіда, вони несуть нав'язаний характер та практично не приносять користі людині.

Проведене нами емпіричне дослідження за проблемою роботи дозволяє зробити такі основні висновки:

- у переважній більшості опитаних, 70,46 % вибірки, виявлено середній рівень маніпулятивності з тенденцією до високого рівня; у решти респондентів, 29,54 % вибірки, діагностовано середній рівень маніпулятивного ставлення з тенденцією до низького;
- за середніми показниками, вербальна агресія проявляється у досліджуваній вибірці значно сильніше, ніж схильність до фізичної агресії, особливо до прямої фізичної агресії;
- найчастіше у досліджуваній вибірці зустрічається формула із домінуванням Его-стану Дорослого, у 70,5% вибірки; другою за частотою розповсюдження є формула із домінуванням Его-стану Дитини, яка притаманна

25% вибірки; третьою за частотою розповсюдження є формула із домінуванням Его-стану Батька, яка властива 4,5% вибірки;

- за середніми показниками, соціальна рольова віктимність у досліджуваній вибірці проявляється дещо частіше, ніж ігрова рольова віктимність, де середній показник менший (23,93 бали та 21,14 балів відповідно);

- прояви ігрової віктимності переважають над проявами соціальної віктимності особистості у 34,1% випадків, навпаки, соціальна рольова віктимність сильніше за ігрову проявляється у 63,6 % випадків, тобто і за ступенем прояву у досліджуваній вибірці домінує соціальна віктимність особистості;

- загальна рольова віктимність у досліджуваній вибірці проявляється: на високому рівні – у 9,09 % респондентів, на низькому рівні – у 25 %, у решти опитаних 65,91 %, - на середньому рівні.

Отже, людина, яка насправді не перебуває у статусі жертви, проте з певних причин схильна виконувати роль жертви, може виявляти схильність до маніпулювання іншими у спілкуванні з ними, до проявів непрямой вербальної чи фізичної агресії; їй властиво частіше перебувати в его-стані дитини, який виявляється більш зручним для виконання ролі жертви, і навіть у випадку викриття може перетворити ситуацію на жарт; проте вона не схильна займати позицію батька чи дорослого, пов'язані з взяттям на себе відповідальності за зроблене / заподіяне.

Цей висновок в цілому підтверджує гіпотезу нашої роботи про можливість існування зв'язку між рольовою віктимністю особистості та вище згаданими її характеристиками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андронникова О. О. Основные теоретические подходы к исследованию ролевой позиции жертвы. *Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования*. 2012. № 1. С. 78-98.
2. Андронникова О. О., Герасимова П. С. Особенности взаимосвязи различных типов жертвенной позиции и эмоционального интеллекта. *Сибирский педагогический журнал*. 2016. № 5. С. 118–125.
3. Андронникова О. О. Факторы формирования жертвенности как психологической и ролевой позиции личности. *Сибирский педагогический журнал*. 2014. №6. С. 136-142.
4. Бантишева О. О. Основні підходи до дослідження проблеми схильності особистості до віктимної поведінки. *Вісник післядипломної освіти*. 2014. № 10. С. 164-175.
5. Бумаженко Н. И. Виктимология : уч.-метод. пособие. Витебск : УО «ВГУ им. П.М. Машерова», 2010. 115 с.
6. Варчук Т. В., Вишневецкий К. В. Виктимология : учеб. пособие / под ред. С. Я. Лебедева. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2015. 192 с.
7. Гарькавец С.О. Віктимологія : навч. посіб. Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2006. 116 с.
8. Гарькавец С. О. Проблема віктимності особистості та її психологічні класифікації. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2019. № 2. С. 79-90.
9. Дубровина О. В. Психологические предпосылки формирования виктимной личности. *Педагогическое образование и наука*. 2014. № 3. С. 124-126.
10. Карпенко Л. А. Словарь. Социальная психология : в 6 т. / под общ. ред. А. В. Петровского. Москва : ПЕР СЭ, 2006. Т. 2. 176с.
11. Квашис В. Е. Жертвы преступлений: кто им поможет? *Советская юстиция*. 1993. № 7. С. 23.

12. Клячкова О. А. Психологические особенности виктимной личности. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. 2008. № 58. С. 396–399.
13. Лефтеров В. А., Вакулич Т. М. Виктимное поведение как психологическая проблема. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/1137/1/T_Vakulich_V_Lefterov_PTEA_7_IS_IPS.pdf. (дата обращения 17.11.2019).
14. Малкина-Пых И. Г. Виктимология. Психология поведения жертвы. Москва : Эксмо, 2010. 862 с.
15. Милевич А.С. Факторы виктимизации предпринимателей малого бизнеса. (Вопросы теории и результаты исследования). Москва : Издательский дом Академии Естествознания, 2016. 267 с.
16. Моїсєєв Є. М., Джужа О. М., Василевич В. В. Кримінологічна віктимологія : посіб. / за заг. наук. ред. О. М. Джужі. Київ : НУВС, 2006. 416 с.
17. Одинцова М. А., Радчикова Н. П. Разработка и стандартизация опросника «Тип ролевой виктимности». *Известия ПГПУ им. В. Г. Белинского*. 2012. № 28. С. 1303–1310.
18. Одинцова М. А. Многоликость «жертвы» или немного о великой манипуляции (система работы, диагностика, тренинги) : уч. пособие. 3-е изд., стер. Москва : Флинта, 2021. 253 с.
19. Одинцова М. А. Проблема виктимного личностного типа в психологии. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Философия. Психология. Педагогика*. 2014, Т. 14. № 2. С. 73-79.
20. Одинцова М. А. Психология жертвы. Сказкотерапия для взрослых. Самара : ИД «Бахрах-М», 2010. 240 с.
21. Одинцова М. А. Психологические особенности виктимной личности. *Вопросы психологии*. 2012. № 3. С. 59-67.

22. Одинцова М. А. Типы поведения жертвы. Диагностика ролевой виктимности. Самара : ИД «Бахрах-М», 2013. 160 с.
23. Плотникова С. Ю. Некоторые аспекты консультирования клиентов – жертв. *Психология. Пермь*. 2003. №2. С 9-10.
24. Ривман Д. В. Криминальная виктимология. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 304 с.
25. Сухарев А. А., Пушкин В. И. Психологические особенности формирования личностной виктимности. *Актуальные проблемы юридического обеспечения прав человека* : сб. науч. ст. по материалам междунар. круглого стола (Витебск, 18-19 дек. 2014 г.). Витебск, 2015. С. 187-190.
26. Теслик Н. М. Віктимологія : навч. посіб. Суми : СДУ, 2021. 71 с.
27. Туляков В. О. Віктимологія (соціальні та кримінологічні проблеми). Одеса : Юридична література, 2000. 336 с. Рос. мовою.
28. Туляков В. А. Виктимология : монография. Киев, 2003. 148 с.
29. Христенко В. Е. Психология поведения жертвы. Ростов-на-Дону : Феникс, 2004. 411 с.
30. Чаплак Я. В., Чуйко Г. В. Віктимність як соціально-психологічна проблема сучасності. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. ГС Костюка НАПН України*. 2016. № 10: С. 447-459.
31. Чуйко Г.В., Тихонька І.Д. Поняття про віктимність особистості. *Інформаційні технології, економіка та право: стан та перспективи розвитку (ІТЕП-2016)*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених та студентів, 3-4 квітня 2016 р. / Міністерство освіти і науки України, ПВНЗ «Буковинський університет». Чернівці : Книги ХХІ, 2016. С.264-265.
32. Чуйко Г.В., Чаплак Я.В., Комісарик М.І. Віктимність особистості як психологічна проблема. *Актуальні проблеми психології* : збірник наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Т.11.

Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Вип.10. К. : Фенікс, 2014. С.447-459

33. Швачкина Л. А., Родионова В. И., Бродовская В. О. Жертвенные формы поведения в обществе и культуре. *Гуманитарий Юга России*. 2018, Т. 7. №2. С. 242-250.
34. Life Scripts: A transactional analysis of unconscious relational patterns / ed. R.G.Erskine. London: Karnac Books, 2010. 312 p.
35. VandenBos G. R. (Ed.). APA Dictionary of Psychology. American Psychological Association. 2007. URL:
<https://dictionary.apa.org>